

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

बैतडेली भाषिका नेपाली भाषाका विभिन्न क्षेत्रीय भेदहरूमध्ये एक भेद हो । यो भाषा हालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको बैतडी जिल्लामा बोलिने गर्दछ । यस भाषिकालाई भाषा शास्त्रीहरूले नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेदका रूपमा चिनाएका छन् भने यस भाषाका वक्ताहरूले यसलाई भाषिका नमानेर एउटा भाषाका रूपमा नै मान्ने गर्दछन् र राष्ट्रिय जनगणना २०६८ ले पनि यसलाई पहिलो पटक भाषाको मान्यता दिएको छ । नेपाली भाषामा भाषिका छुट्याउने काम सर्वप्रथम बालकृष्ण पोखरेलले गरेका हुन् । उनले *राष्ट्रभाषा (२०३१)* मा नेपाली भाषाका पाँच भाषिका निर्धारण गरेका छन् । उनले पूर्वेली, माझाली, ओरपश्चिमा, मझपश्चिमा र परपश्चिमा गरी नेपाली भाषाका पाँच भाषिका निर्धारण गरेको पाइन्छ । उनले निर्धारण गरेको यही मान्यता नै हालसम्म आधिकारिक मानिदै आएको छ । उनले बैतडेली भाषिकालाई मझपश्चिमा भाषिका समूहमा राखेर अध्ययन गरेका छन् ।

बैतडी जिल्लाको ऐतिहासिक नाम “बैराथ” हो । यो महाकाली अञ्चलको एक हिस्सा, दक्षिण एसियाको भूमिहीन देश र नेपालको ७७ जिल्ला मध्ये एक हो । बैतडी जिल्लाले ५८७ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेको छ । नेपालको जनगणना (२०११) अनुसार यस जिल्लामा २,५०,८९८ जनसंख्या रहेको छ । सोही जनगणनाको समयमा जिल्लाको ९७.७ प्रतिशत जनसङ्ख्या बैतडेली, १.०५ प्रतिशत नेपाली र ०.८ प्रतिशत डोटेली (आफ्नो पहिलो भाषा) बोल्ने वक्ताका रूपमा रहेका थिए । बैतडी जिल्लामा छ वटा गाउँपालिका र चार वटा नगरपालिका रहेका छन् । बैतडी जिल्ला नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशका नौवटा जिल्ला मध्ये एक हो, जसले भारतको झुलाघाट सिमाना सम्म छुन्छ । कुमाउँको अंश भएको कारण बैतडीलाई कुमाउँका चन्द्र राजाहरूले १७९९ भन्दा पहिले शासन गरिसकेका थिए र त्यसपछि यो नेपालको हिस्सा बनेको हो ।

भाषाविज्ञानको एउटा अङ्गका रूपमा व्याकरणलाई लिने गरिन्छ । भाषालाई व्यवस्थित गर्ने मुख्य तत्त्व व्याकरण हो । त्यसैले व्याकरणलाई भाषाकाविभिन्नव्यवस्थाहरूमध्ये एक मानिन्छ । भाषाको संरचना र प्रयोग निश्चित नियमहरूबाट हुने गर्दछ । भाषामाहुने यिनै

नियमहरूलाई नै व्याकरण भनिन्छ । भाषाकादुईवटा सङ्गठनावाएकाइहरू बिचको अन्तरसम्बन्ध देखाउने भाषिक संरचना नै व्याकरण हो । यहीव्याकरणभित्र रूपायनप्रक्रियापनि पर्दछ । शब्दको रूप फेर्ने वा परिवर्तन गर्ने प्रक्रियालाई रूपायन भनिन्छ । शब्दको रूपायनलिङ्ग,वचन, पुरुष, काल, पक्ष,भाव, वाच्य, ध्रुवीयता,आदर, कारक जस्ता व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा गरिन्छ । शब्दको रूपायन विकारी (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद) पदहरूको मात्रहुने गर्दछ । वाक्यमाशब्दहरूकाबिचको सम्बन्धस्पष्ट पार्न व्याकरणमा सङ्गति मिलाएर अभिव्यक्त गर्न र शब्दहरूलाई वाक्यमाप्रयोगयोग्यबनाउनरूपायन गरिन्छ ।

यस शोधपत्रमाबैतडेलीभाषिकाकोक्रियापदको रूपायनकाआधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधपत्र 'बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन' मा केन्द्रित रहेको छ । बैतडेली क्रियापदको रूपायन व्यवस्थाको खोजी गर्नु नै यसको मूल समस्या हो । यही मूल समस्याको सेरोफेरोमा रहेर यस शोधपत्रका निम्नलिखित शोध समस्या निर्धारण गरिएका छन् :

(क) बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदकोरूपायन हुने आधार के के हुन् ?

(ख) बैतडेलीभाषिकामाबैतडेली क्रियाको रूपायन व्यवस्था के-कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

बैतडेलीभाषिकामा क्रियापदकारूपायनको अध्ययन गर्नु यस शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुतशोधपत्रको समस्याकथनमा रहेका समस्याहरूको समाधान गर्नु नै यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ, जुन यस प्रकार रहेका छन् :

(क) बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदका आधारमारूपायन हुने आधारको अध्ययन गर्नु ।

(ख) बैतडेलीभाषिकामाबैतडेली क्रियाको रूपायन व्यवस्थाकोअध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालीभाषाकाबारेमा व्यापकरूपमाअध्ययनभएपनिभाषिकाहरूकाबारेमा भने त्यति स्थूलकिसिमले अध्ययनहुन सकेको छैन । भाषिकाकाबारेमा सङ्ख्यात्मक सर्वेक्षण भएपनि केही सीमितभाषिकाहरूबाहेक अन्य धेरै भाषिकाहरूको अध्ययनहुन सकेको छैन ।

नेपालीभाषाको सर्वप्रथमअध्ययन गर्ने भाषाशास्त्री जोन बिम्स (सन् १८६७) हुन् । यिनले नेपालीभाषाकाभाषिकालाई पाल्पा, कुमाउँ, गढवाल र थारूगरी चार भागमाविभाजन गरेको पाइन्छ ।

भीमदेव भट्ट र अर्जुनदेव भट्टले (२०१७) मा *बैतडेलीका केही स्थानीयशब्द, भाग-१* प्रकाशन गरी बैतडेलीभाषिकाका स्थानीयशब्दको अध्ययन र तिनको नेपाली अर्थ पनि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस कृतिमा यिनीहरूले बैतडेली भाषिकालाई नेपाली भाषाको एउटा भेदका रूपमा चिनाउँदै उक्त भाषिकाका शब्दहरूको संकलन गर्ने काम मात्र गरेका छन् । यस कृतिमा बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायनको अध्ययन भने भएको छैन ।

वि.सं. २०१९ मा बालकृष्ण पोखरेलले नेपालीभाषाकाभाषिकालाई पूर्वीय, केन्द्रीय र पश्चिमी गरी तीनभागमाविभाजन गरेको पाइन्छ भने पछि वि.सं.२०२२ मा *राष्ट्रभाषानामक* कृतिमाउनलेपूर्वेली, माझाली, ओरपश्चिमा, मझपश्चिमा र परपश्चिमा गरी नेपालीभाषाकापाँचभाषिका समूहनिर्धारण गरेको पाइन्छ र उनले बैतडेलीभाषिकालाई मझपश्चिमाभाषिका समूहमा राखेका छन् । यिनले तत्कालीन महाकाली अञ्चल (साविकको सुदूरपश्चिम प्रदेश) को मल्लो सोराङ, बैतडी, दहुँ, मारमा, लेकम, चुहाँगड, पुर्चौडी इत्यादि इलाका वा क्षेत्रअन्तर्गत बोलिने भाषिकाहरूलाई परपच्छिमा वर्गभित्र राखे ।

पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री'ले (२०३१) मा *सुदूरपश्चिम बैतडीको नेपाली बोलीनामक* लेख र (२०३३) मा *महाकाली अञ्चलको दिग्दर्शननामक* पुस्तकमा बैतडेलीभाषाको अध्ययन गरिएको छ ।

हरिप्रसादशर्मा (२०३६) ले *बैतडेली भाषिकाका ध्वन्यात्मक शब्द सङ्कलन* शीर्षकको अप्रकाशितशोधपत्रमाबैतडेलीभाषिकाकाध्वन्यात्मकशब्द सङ्कलन गरेको छ । उक्त शोधपत्रमा उनले बैतडेली भाषिकाको परिचय दिइ, उक्त भाषिकाका शब्दहरूको संकलन गर्दै ती शब्दहरूलाई उच्चारणका आधारमा समेत देखाएका छन् । उनले बैतडेली भाषिकामा १२ वटा स्वर वर्ण र ३२ वटा व्यञ्जन वर्णहरू रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् । उनले बैतडेली

भाषिकाका शब्दहरु संकलन गरी वर्गीकरण गर्दा नामिक र कार्यव्यापार सम्बन्धी शब्द, कपडा वा लुगाफाटो सम्बन्धी शब्द, सङ्ख्यात्मक शब्द गरी विभिन्न रूपमा वर्गीकरण गरेका छन् । यस शोधपत्रमा यिनले व्याकरणात्क शब्दहरुको संकलन गरे पनि व्याकरणात्मक कोटिको रूपायनका आधारमा बैतडेली भाषिकाको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

महादेवअवस्थी (२०३८)ले बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गको प्रयोगशीर्षकको प्रकाशितशोधपत्रमाबैतडेलीभाषिकामा स्त्रीलिङ्गको प्रयोगकाबारेमा अध्ययन गरेका छन् । यस शोधपत्रमा यिनले नामपदावली र स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, संयुक्त वाक्य र स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, विशेषण र स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, क्रियापदावली र स्त्रीलिङ्गी प्रयोग गरी विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकमा विभाजन गरी बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गको प्रयोगलाई औल्याएका छन् । यसका साथै यस प्रकाशित शोधपत्रमा यिनले बैतडेली भाषिकाको परिचय, विशेषता, बैतडेली संस्कृतिका विभिन्न चाडपर्वका नामहरुको पनि चर्चा गरेका छन् ।

देवीप्रसाद गौतमले नेपालीभाषा परिचय (२०४९)मापूर्वेली, मझाली, ओरपश्चिमा, पश्चिमा र परपश्चिमा गरी नेपालीभाषाकापाँचभाषिका समूहनिर्धारण गरेकाछन् र बैतडेलीभाषिकालाई पश्चिमाभाषिका समूहमा राखेका छन् ।

चूडामणि बन्धुले नेपालीभाषाको उत्पत्ति (२०५२) मा पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी गरी भाषिकालाई तीन समूहमाविभाजन गरेका छन् र बैतडेलीभाषिकालाई पश्चिमीभाषिकामा राखेर अध्ययन गरेका छन् ।

सुरेन्द्र बम (२०६२)ले बैतडेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषणनामकअप्रकाशितशोधपत्रमा बैतडेलीभाषिकाको अध्ययन गरेको पाइन्छ । यिनले उक्त शोधपत्रमा बैतडेली भाषिकाको परिचय, विशेषता, बैतडेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाबिचको व्यतिरेकी भिन्नता आदिलाई औल्याएका छन् । यिनले नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेदका रूपमा रहेको बैतडेली भाषिकालाई स्तरीय नेपाली भाषाबाट छुट्याउने प्रमुख आधार उच्चारण प्रक्रियालाई देखाएका छन् । उच्चारणका आधारमा स्तरीय नेपाली भाषा र बैतडेली भाषिकाका बिचमा भिन्नता भए पनि व्याकरणगत आधारमा केही समानता रहेको भन्ने मत यिनको रहेको छ । बैतडेली भाषिकाको निकटसम्बन्ध स्तरीय नेपाली भाषा भन्दा पनि

कुमाउली भाषासँग रहेको मान्यता यिनको रहेको छ । यिनले बैतडेली भाषिकाका केही शब्दहरूको रूपान्तरण प्रक्रिया देखाए पनि विस्तृत अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

यसरी विभिन्नविद्वानहरूले नेपालीभाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा नेपालीभाषाकाभाषिका छुट्याउने क्रममा बैतडेलीभाषिकाको चर्चा गरेको पाइन्छ । स्नातकोत्तर तहको शोधप्रयोजनकालागिपनि बैतडेलीभाषिकाको अध्ययनभएको पाइएपनि बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदको रूपान्तरणको अध्ययनहालसम्मपनिनभएकाले यस शोधकार्यमा बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदको रूपान्तरणको अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य

प्रस्तुतशोधकार्य बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदको रूपान्तरणकोअध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । बैतडेलीभाषिका नेपालीभाषाको क्षेत्रीय भेद हो । यस भाषिकाकाबारेमा अध्ययन अनुसन्धानभएपनियसको क्रियापदको रूपान्तरणकाबारेमा भने हालसम्मपनिअध्ययन अनुसन्धाननभएको हुँदा यो कार्य प्राज्ञिक जिज्ञासाका दृष्टिले औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

प्रस्तुतशोधकार्यलेमानक नेपालीभाषामा समेत सहयोग पुऱ्याइ नेपालीभाषाको शब्द भण्डार अभिवृद्धि गर्नसहयोग पुऱ्याउने छ भने यसले बैतडेलीभाषिकालाई मानकीकरण गरी आधुनिकीकरण गर्नमा समेत सहयोग पुऱ्याएको छ ।साथै नेपालको संविधान २०७२ मा कक्षा आठ (आधारभूततह) सम्म मातृभाषामाशिक्षादिने व्यवस्था गरिएकोले यस शोधकार्यले त्यसकालागि केही हदसम्म सहयोग पुऱ्याउन सक्छ । यस विषयवाक्षेत्रमा रूचि, जिज्ञासा राख्ने सम्पूर्ण पाठकहरूकोअध्ययनकालागि सहयोग पुऱ्याउनु यस शोधकार्यको औचित्यवामहत्त्व रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुतशोधकार्यको शीर्षक बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदको रूपान्तरण रहेको छ । यसअध्ययनको मुख्यक्षेत्रहालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको बैतडेली जिल्लाको दोगडाकेदार गाँउपालिका रहेको छ । दोगडाकेदार गाँउपालिकाअन्तर्गतका क्षेत्रहरूयस अध्ययनको मुख्य क्षेत्र रहेका छन् । यो क्षेत्र नै यस शोधकार्यको भौगोलिक सीमाङ्कन अन्तर्गत रहेको छ ।

विषयगत सीमाङ्कन अन्तर्गत यस शोधकार्यको शीर्षक नै बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदको रूपायनको अध्ययन गर्नु भएकाले यस शोधकार्यमा सोही शीर्षकलाई आधार बनाई भौगोलिक रूपमा सीमाङ्कित क्षेत्रकाभाषाको क्रियापदका आधारमा रूपायनको अध्ययन गर्नु नै यस शोधकार्यको सीमा रहको छ ।

१.७सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा प्राथमिक र द्वितीयक दुबै स्रोतका शोध सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा परिशिष्टमा उल्लेखित कथाहरू रहेका छन् भने द्वितीयक सामग्रीअन्तर्गत वाप्राथमिक सामग्रीहरूको व्याख्या, विश्लेषण गर्नका लागि पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसरी यस शोधकार्यलाई पूर्णतादिनप्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुतशोधपत्रलाई पूर्णतादिनकालागिवायसको संरचनालाई व्यवस्थित र सुगठित गर्नका लागि यस शोधपत्रलाई निम्नलिखितशीर्षक-उपशीर्षक, परिच्छेद-उपपरिच्छेद वा खण्ड-उपखण्डमा विभाजन गरी अध्ययनविश्लेषण गरिएको छ ।

क. पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

ख. दोस्रो परिच्छेद : क्रियापदको रूपायनका आधार

ग. तेस्रो परिच्छेद : बैतडेलीभाषिकामाक्रियापदको रूपायन प्रक्रिया

घ. चौथो परिच्छेद : उपसंहार तथानिष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

क्रियापदको रूपायनका आधार

२.१ विषय परिचय

वाक्यमा विधेय भएर आई घटना, कार्यव्यापार, स्थिति वा अवस्था बुझाउने शब्दलाई क्रियापद भनिन्छ । रूपात्मक दृष्टिले क्रियालाई काल, पक्ष, भाव व्यक्त गर्ने व्याकरणात्मक कोटि मानिन्छ । वाक्यमा क्रियाले लिङ्ग, वचन आदि अधिकांश व्याकरणात्मक कोटिहरूमा रूपायित भएर कार्य गर्दछ । रूपायन भनेको रूप परिवर्तन हुने प्रक्रिया हो । क्रियापदको रूप परिवर्तन के कसरी हुने गर्दछ अर्थात् क्रियापदको रूपायन हुने आधार केके हुन् भनेर यस परिच्छेदमा अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ रूपायनको परिचय

रूप परिवर्तन हुनुलाई रूपायन भनिन्छ । रूप वा शब्दरूपको रचनालाई रूपायन भनिन्छ (शर्मा, २०७१पृ. २६८) । रूपायन शब्दको रूपावली तयार गर्ने प्रक्रिया हो । रूपविज्ञानमा शब्द रचनाका दुई प्रमुख प्रक्रिया छन्, जसमध्ये एउटा रूपायन हो । अर्को प्रक्रियालाई व्युत्पादन भनिन्छ (शर्मा, २०७१पृ. २६८) । रूपको रचना गर्ने प्रक्रियालाई नै रूपायन भनिन्छ । रूपायनद्वारा वाक्कीय (उद्देश्य, विधेय, कर्म, पूरक, आदि) कार्य गर्ने एकाइ वा व्याकरणात्मक लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल आदि बुझाउने एकाइ रूपको रचना गरिन्छ, जस्तै:-

(अ) रूपायन (रूपरचना)

जा+छ = जान्छ

हिङ्+छ = हिङ्छ

भन्+छ = भन्छ

हास्+छ = हास्छ

देख्+छ = देख्छ

मोट्+ई = मोटी

(आ) रूपायनद्वारा शब्दको कोटिमा परिवर्तन गरिन्छ, जस्तै:

रूपायन	कोटिपरिवर्तन
जान्छ-गयो	वर्तमान - भूतकाल
हिड्छ-हिडाउँछ	सामान्यार्थ - प्रेरणार्थ
मोटो-मोटी	पुलिङ्ग - स्त्रीलिङ्ग

वाक्यात्मक सम्बन्ध र व्याकरणात्मक अर्थको अभिव्यक्तिका लागि शब्द (धातु वा प्रातिपदिक)मा गरिने परिवर्तनलाई रूपायन भनिन्छ । यस क्रममा हुने परिवर्तन कोटिको परिवर्तन हो । यस्तो परिवर्तन उद्देश्य, विधेयक, कर्म, पुरक आदि व्याकरणात्मक सम्बन्धको परिवर्तनद्वारा अथवा लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक, काल, पक्ष, भाव आदि व्याकरणात्मक अर्थको परिवर्तनद्वारा गरिन्छ (शर्मा, २०७१पृ. २६९) ।

व्याकरणात्मक कोटिहरूका आधारमा रूप परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई रूपायन भनिन्छ । रूपायनपद्धतिबाट शब्दका रूपहरूको निर्माण हुन्छ । रूपायनमा नामिक पदहरू (नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया) को रूपरचना हुन्छ । व्याकरणात्मक कोटि (वचन, लिङ्ग, पुरुष, कारक) का आधारमा यिनका रूपहरूचल्दछन् । यी मध्ये नाम र सर्वनाम पदका रूपहरूमुख्यतः वचन र कारकका आधारमा चल्दछन् भने विशेषणको लिङ्ग र वचनका आधारमा र क्रियापदका रूपहरूवचन, पुरुष र लिङ्गका आधारमा चल्दछन् ।

रूपायन भनेको रूपको रचना गर्ने प्रक्रिया हो । भाषामा केही वर्गका शब्दको रूपायन हुन्छ र केही वर्गका शब्दको रूपायन हुदैन । यसबाट के प्रष्ट हुन सकिन्छ भने भाषाका सबै शब्दको रूपायन हुदैन । कुनै शब्दको एकभन्दा बढि रूप बन्ने स्थितिमा रूपायन हुन्छ तर एउटा मात्र रूप हुने स्थितिमा रूपायन हुदैन । अव्यय वा अविकारी शब्दहरूको एउटा मात्र रूप हुने हुँदा तिनको रूपायन गरिदैन तर विकारी शब्दका एकभन्दा बढी रूप हुने हुँदा तिनको रूपायन गरिन्छ । मोहनराज शर्माले रूपायन हुने र नहुने शब्दवर्गलाई यसप्रकार देखाएका छन्:-

विकारी शब्दवर्ग

रूपायन हुने शब्दवर्ग

(१) नाम

(२) सर्वनाम

रूपायन हुने कोटिहरू

लिङ्ग, वचन ,कारक

वचन, पुरुष ,कारक

(३) विशेषण	लिङ्ग, वचन , कारक
(४) क्रिया	लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव आदि
(५) व्युत्पन्न विशेषण	लिङ्ग, वचन ,कारक ।

अविकारी शब्दवर्ग

रूपायन नहुने शब्दवर्ग

(१) मूल क्रियाविशेषण	-	-	-
(२) नामयोगी	-	-	-
(३) संयोजक	-	-	-
(४) विस्मयाधिबोधक	-	-	-
(५) निपात	-	-	-

आज ,तुरुन्त, भित्र, आदि मूल क्रियाविशेषण हुन भने राम्ररी, भनी, हिडेर, हेर्न, जाँदो, खोक्ता आदि व्युत्पन्न क्रियाविशेषण हुन् । उपर्युक्त व्युत्पन्न क्रियाविशेषणमध्ये ता-दा प्रत्यय लागेर बनेका क्रियाविशेषणको रूपायन हुन्छ र खाँदो - खाँदी - खाँदा जस्ता रूपहरूबन्दछन् ।

२.२.१ रूपायक तत्त्वहरू

रूपायन गर्दा आवश्यक पर्ने तत्त्वलाई रूपायक तत्त्व भनिन्छ । रूपायन प्रक्रियाबाट रूपको रचना गर्दा आवश्यक हुने तत्त्वलाई रूपायनका तत्त्व भनिन्छ (शर्मा,२०७१पृ.२७१) । यस प्रक्रियाबाट रूपको रचना गर्ने तत्त्वहरू आधार र आधेय गरी दुईवटा रहेका छन् ।

(१) आधार तत्त्व

धातु र प्रातिपदिकलाई आधार तत्त्व भनिन्छ । सबै कोशीय एकाइहरूअर्थ भएका एकाइ हुन्छन्, तसर्थ ती अर्थतत्त्व एवं आधारतत्त्व हुन्छन् । आधार तत्त्व दुई प्रकारका हुन्छन्:- धातु र प्रातिपदिक (शर्मा,२०७१पृ.२७१) ।

(क) धातु

कुनै कार्य वा अवस्था बुझाउने लघुतम भाषिक एकाइलाई धातु भनिन्छ । यो क्रियाको लघुतम मूल अशं हुन्छ, जस्तै :-‘गरेथ्यो’ मा ‘गर’, ‘गएस’ मा ‘जा’, ‘हुन्छौं’ मा ‘हु’,

‘आऊँ’ मा ‘आउ’, ‘भनियो’ मा ‘भन्’, आदि । अन्त्यका दृष्टिले धातु निम्नलिखित तीन प्रकारको हुन्छ :

(अ) एकस्वरान्त धातु, जस्तै: खा, जा, दि, लि आदि ।

(आ) दुईस्वरान्त धातु, जस्तै: आउ, समाउ, ढल्काउ आदि ।

(इ) व्यञ्जनान्त धातु, जस्तै: गर्, भन्, देख्, सक् आदि ।

(ख) प्रातिपदिक

शब्दको मुलअंशलाई प्रातिपदिक भनिन्छ, जस्तै: ‘छोरा’ मा ‘छोर’, ‘मेरो’ मा ‘मे’/‘म’, ‘हरिलाई’ मा ‘हरि’ ‘बाखाहरू’ मा ‘बाखो’ । प्रातिपदिकले सामान्यतः जाति, व्यक्ति, लिङ्ग, वचन, र कारक गरी पाँचवटा अर्थ बोकेको हुन्छ ।

(२) आधेय तत्त्व

रूपायक प्रत्यय सम्बन्ध तत्त्व हुने एकाइलाई आधेय तत्त्व भनिन्छ । रूपायन गर्ने प्रत्ययहरूले अर्थतत्त्वमा सम्बन्ध गराउने हुँदा ती सम्बन्ध तत्त्व वा आधेय तत्त्व हुन्छन्, जस्तै: ‘गरेथ्यो’ मा ‘थ्यो’, ‘गएस’ मा ‘एस’, ‘हुन्छौ’ मा ‘छौ’, ‘छोरो’ मा ‘ओ’ ‘मेरो’ मा ‘रो’ आदि (शर्मा, २०७१पृ. २७३) ।

आधारतत्त्वका रूपमा अर्थतत्त्व (धातु वा प्रातिपदिक) र आधेय तत्त्वका रूपमा सम्बन्धतत्त्व (रूपायक प्रत्यय) नगाँसिई रूपको रचना नहुने हुँदा यी दुवैको योगलाई रूपायन भनिन्छ ।

२.३ क्रियापदको रूपायन

क्रियापदको रूपायन भनेको धातुमा रूपायक प्रत्यय लागेर रूपहरूबन्ने प्रक्रिया हो । क्रियाको आधार तत्त्व धातु हो । रूपायक प्रत्ययहरूलाई तिङ् र सो लागेर बनेका क्रियापदलाई तिङन्त भनिन्छ । काल, पक्ष, भाव र अकरणका साथै कर्ताका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा क्रियापदका रूपहरूबन्छन् ।

नेपालीमा शब्दवर्गमध्ये क्रियापद सबभन्दा बढी रूपायित हुने क्षेत्र हो । क्रियापदको रूपायन व्याकरणात्मक कोटिहरूमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, आदर, वाच्य, करण

पर्दछन् । यसकै आधारमा क्रियापदको रूपायन के कसरी हुन्छ भनेर निम्नानुसार अध्ययन गर्न सकिन्छ :

२.३.१. लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन

वाक्यमा स्त्री पुरुषको बोध गराउने व्याकरणिक कोटिलाई लिङ्ग भनिन्छ । लिङ्गलाई अङ्ग्रेजीमा जेण्डर भनिन्छ । लिङ्ग शब्दको शाब्दिक अर्थ कुनै कुराको पहिचान हुने चिह्न, निसान, लक्षण वा स्त्री र पुरुष छुट्याउने प्राणीको शरीरको चिह्न भन्ने हुन्छ (भट्टराई, २०६०पृ. ४) । परम्परागत व्याकरणमा लिङ्गका पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्ग गरी तीन प्रकार रहेका छन् । पुरुष जातिको सङ्केत गर्ने शब्दलाई पुलिङ्ग, स्त्री जातिको सङ्केत गर्ने शब्दलाई स्त्रीलिङ्ग र निर्जीव वस्तुको सङ्केत गर्ने शब्दलाई नपुंसक लिङ्ग भनिन्छ । भट्टराईले लिङ्गका प्राकृतिक लिङ्ग र व्याकरणिक लिङ्ग गरी दुई प्रकार बताएका छन् । लिङ्ग क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो ।

लिङ्ग अनुसार क्रियापदको रूप परिवर्तन हुनु लाई लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन भनिन्छ । नेपालीमा नाम, विशेषण र क्रिया वर्गका शब्दमा लिङ्गको अभिव्यक्ति हुन्छ । नाम र विशेषणमा प्रायः 'ओ', 'ले' पुलिङ्गी र 'ई' ले स्त्रीलिङ्गी रूपको रचना गर्दछन् भने क्रियामा 'अ', 'ओ', 'ले' पुलिङ्गी अनि 'ए', 'ई' ले स्त्रीलिङ्गी रूप निर्माण गर्दछन्, जस्तै:

पुलिङ्गी क्रियापद	स्त्रीलिङ्गी क्रियापद
पढ्-छ-अ=पढ्छ	पढ्-छ-ए=पढ्छे
गर्-य-ओ=गर्यो	गर्-ई=गरी
लेख्-ए-छ=लेखेछ	लेख्-इ-छ=लेखिछ

बैतडेली भाषिकामा पनि लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन गर्दा क्रियापदका दुईवटा रूप देखा पर्छन्: पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी । पुलिङ्गी रूपका लागि 'अ', 'ओ' जस्ता रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् भने स्त्रीलिङ्गी रूपका लागि 'ए', 'ई' जस्ता प्रत्यय जोडिन्छन्, जस्तै:

पुलिङ्गी क्रियापद	स्त्रीलिङ्गी क्रियापद
खा-य-ओ=खायो	खा-य-ई=खाई
बस्-छ-अ=बसन्छ	बस्-छ-ई=बसन्छि

गर्-ल-ओ=गरलो

गर्-ल-ई=गरली

यसरी लिङ्गका आधारमा बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ ।

२.३.२ वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन

सङ्ख्या जनाउने व्याकरणिक कोटिलाई वचन भनिन्छ । वचन नामिक पद र क्रियापदसँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो (भट्टराई, २०६० पृ. १२०) । वचन सम्बन्धी व्यवस्था भाषा अनुसार फरक फरक रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा एकवचन र बहुवचनको व्यवस्था रहेको छ । नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया वर्गका शब्दमा वचनको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

वचनका आधारमा क्रियापदको रूप परिवर्तन हुनुलाई वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन भनिन्छ । नाम र सर्वनाममा आधार पदमा 'हरू' रूपायक प्रत्यय जोड्दा बहुवचन रूप बन्दछ, भने विशेषणको आधार पदमा 'ओ' प्रत्यय जोड्दा एकवचन र 'आ' प्रत्यय जोड्दा बहुवचनबोधक रूप बन्दछ । क्रियापदमा अभूतकालीन क्रियापदमा 'अ' र 'ए' ले एकवचन र 'अन्' ले बहुवचन बुझाउँछ, भने भूतकालीन क्रियामा 'ओ' र 'ई' ले एकवचन अनि 'ए' ले बहुवचन बुझाउँछ, जस्तै:-

आधारपद	एकवचनबोधक सङ्ख्या	एकवचन
वस्-छ	अ	वस्छ(अभूत)
जा	ए	गए(भूत)
सुत्-य	ओ	सुत्यो(भूत)
आधारपद	बहुवचनबोधक सङ्ख्या	बहुवचन
वस्-छ	अन्	वस्छन्(अभूत)
जा-य	औ	गयौ(भूत)

बैतडेली भाषिकामा पनि वचनका आधारमा क्रियाका दुइवटै रूप देखा पर्छन्: एकवचन र बहुवचन । बैतडेली भाषिकामा एकवचनमा 'अ', 'ए', 'ओ', र बहुवचनमा 'आ' 'आन्' जस्ता रूपायक प्रत्यय लाग्दछन्, जस्तै:

एकवचन	बहुवचन
भान्छ	भानान्
गयो	गया
खालो	खान्ना
हाणान्छ	हाणान्

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ ।

२.३.३ पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन

भाषिक प्रयोगमा सहभागीताको स्थिति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ । अभिव्यक्तिमा संलग्न सहभागीको प्रकृतिलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ (अधिकारी, २०७६पृ९८) । पुरुष वक्ता, श्रोता र विषयसँग सम्बन्धित भइ क्रमशः प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषका रूपमा व्यक्त हुन्छ । कथनका आधारमा कर्ता र क्रियाका बिचमा सम्बन्ध स्थापना गरी व्यक्ति वा कर्ताको भेद देखाउने पदहरू नै पुरुष हुन् (भट्टराई, २०६०पृ. २१)। नेपाली भाषामा सर्वनाम र क्रियाका माध्यमबाट पुरुषको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूप परिवर्तन हुने गर्दछ । पुरुषको प्रत्यक्ष सम्बन्ध क्रियापदसँग हुने भएकाले प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषका आधारमा क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा पुरुष अनुरूप सर्वनामका छुट्टाछुट्टै रूप छन् । क्रियापदमा भने रूपायक सर्गका माध्यमबाट पुरुषको अभिव्यक्ति हुन्छ, जस्तै:

धातु	पुरुष	काल	पुरुषबोधक प्रत्यय	क्रिया
बस्	प्रथम	छ	उ	बस्छु
बस्	द्वितीय	छ	अस्	बस्छस्
बस्	तृतीय	छ	अ	बस्छ

बैतडेली भाषिकामा पनि नेपाली भाषामा जस्तै पुरुष प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन प्रकारको हुने गर्दछ । प्रथम पुरुषमा 'ए', 'औ', 'आ' प्रत्यय , द्वितीय पुरुषमा 'ऐ', 'इ', 'औ' जस्ता प्रत्यय र तृतीय पुरुषमा 'ए', 'अ', 'आन्' जस्ता प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ, जस्तै:

प्रथम पुरुष

आउ-न-औ	=	आउनौ(अभूत)
खा-न-औ	=	खानौउ(अभूत)
पड्-ड-औ	=	पड्डौ(अभूत)
हाण्-ए	=	हाणे(भूत)
भाग्-य-आ	=	भाग्या(भूत)

द्वितीय पुरुष

पढ्-अन्-छ-ऐ	=	पढन्छै(अभूत)
खा-छ-इ	=	खान्छि(अभूत)
गर्-अन्-छ-ओ	=	गरन्छौ(अभूत)
हाण्-इ	=	हाणी(भूत)
भाग्-य-आऽ	=	भाग्याऽ(भूत)

तृतीय पुरुष

आउ-छ-अ	=	औन्छ/आउन्छ(अभूत)
खा-न्-छ-ए	=	खान्छे(अभूत)
पड्-न्-छ-अ	=	पडन्छ(अभूत)
भाग्-य-आ	=	भाग्या(भूत)
हाण्-आन्	=	हाण्णान(अभूत)

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ ।

२.३.४ आदरका आधारमा क्रियापदको रूपायन

कुनै पनि व्यक्तिको सामाजिक प्रतिष्ठालाई सङ्केत गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई आदर भनिन्छ । आदर मुख्यतः श्रोता (द्वितीय पुरुष) र अन्य सन्दर्भ (तृतीय पुरुष) मा व्यक्त हुन्छ । यसका लागि श्रोता सन्दर्भमा आदरार्थी सर्वनामको र अन्य सन्दर्भमा चाहिँ सर्वनामका साथै आदर जनाउने नामको प्रयोग हुन सक्छ (अधिकारी, २०४९पृ१०२) ।

आदरका आधारमा क्रियाको रूप परिवर्तन हुनुलाई आदरका आधारमा क्रियापदको रूपायन भनिन्छ । भाषिक समुदायमा सामाजिक विविधता अनुसार हरेक भाषामा आदर सम्बन्धी व्यवस्था भिन्दाभिन्दै हुन्छ । नेपाली भाषामा सामान्य, मध्यम, उच्च र अति उच्च गरी चार तहको आदर व्यवस्था छ । क्रिया अनुसार निम्नानुसारको आदर व्यवस्था रहेको छ, जस्तै:

सामान्य आदर	मध्यम आदर	उच्च आदर	अत्युच्चआदर
अस्	औ	नु हुन्छ	इ बक्सिन्छ
खान्छस्	खान्छौ	खानुहुन्छ	खाइबक्सिन्छ
जान्छस्	जान्छौ	जानुहुन्छ	गइबक्सिन्छ

बैतडेली भाषिकामा आदरको व्यवस्था दुई प्रकारको रहेको छ: सामान्य आदर र उच्च आदर । सामान्य आदरमा 'इ', 'ए' जस्ता प्रत्यय लाग्दछन् भने उच्चआदरमा 'आन्', 'औ' जस्ता प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ, जस्तै:

सामान्य आदर	उच्च आदर
खा	खाऽ
गर्	गर
बुभ्कन्छ	बुभ्कान

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा आदरका आधारमा सामान्य र उच्च गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ ।

२.३.५ कालका आधारमा क्रियापदको रूपायन

क्रियाको कार्यको समयलाई सङ्केत गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई काल भनिन्छ । कालको अभिव्यक्ति क्रियाको माध्यमबाट हुन्छ । क्रियापदमा पाइने उपसर्ग, प्रत्यय र मध्यसर्ग जस्ता रूपका आधारमा भाषाका टड्कारै देखापर्ने समयको भेद नै काल हो (पोखरेल, २०५६पृ. ४४) । नेपाली भाषाका क्रियापदमा क्रियाको माध्यमबाटै कालको अभिव्यक्ति हुन्छ । काल कथ्यसमयको सापेक्षतामा निर्धारण हुन्छ । यसले कथ्यसमय र सन्दर्भसमयका विचमा सम्बन्ध जोड्दछ (भट्टराई, २०६०पृ. ३५) । कथ्यसमयको क्रियापदले कालका प्रकार छुट्याउन

सकिन्छ । नेपालीमा भाषाका क्रियापदमा जोडिने रूपायक प्रत्ययका आधारमा काल भूत र अभूत गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । 'छ' ले अभूत तथा 'य' ले भूतकालको अभिव्यक्ति दिन्छन्, जस्तै:

अभूत काल	भूतकाल
पढ्छ	पढ्यो
हिड्छ	हिड्यो
डुल्छ	डुल्यो
गर्नेछ	गर्‍यो

बैतडेली भाषिकामा पनि काललाई नेपालीमा जस्तै भूत र अभूत गरी दुई भागमा बाड्न सकिन्छ । भूतकालमा 'य' र अभूत कालमा 'छ'ले कालको अभिव्यक्ति दिने गर्दछ, जस्तै:

अभूतकाल	भूतकाल
भान्छ	गयो
खान्छ	खायो
गरन्छ	गर्‍यो
किन्याहन	किन्यो
डाठन्ना	डाठ्यो

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा भूत र अभूत कालका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ।

२.३.६ पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन

क्रियाको कार्यको अवस्थालाई सङ्केत गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई पक्ष भनिन्छ । पक्षले खास कालको परिवेशभित्र क्रियाको कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०७६पृ.१३४) । पक्ष पनि क्रियाबाटै अभिव्यक्ति हुने व्याकरणिक कोटि हो । पक्ष कथ्यसमयको सापेक्षतामा कार्यव्यापारको प्रारम्भ विन्दु (सन्दर्भसमय विन्दु) देखि घटित समयतिर प्रवाहमान भइरहेको विस्तारित समयान्तर्गत क्रियाका विभिन्न अवस्थाका चरणगत

शृङ्खलाहरूलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा हेर्ने दृष्टि हो । यसले कार्यव्यापारलाई छुट्टाछुट्टै विन्दुमा देखाउँछ (भट्टराई, २०६० पृ. ४९) । पक्षले कालको अवस्थालाई देखाउँछ ।

पक्षका आधारमा पनि क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ । नेपालीमा भाषाका पक्ष सामान्य, अर्पण, पूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात गरी पाँच प्रकारका हुन्छन् । अभूत कालमा सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण तीन पक्षमात्र हुन्छन् भने भूतकालमा सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात गरी पाँचवटै पक्ष हुन्छन् । पक्षबोधक प्रत्यय कालबोधक प्रत्यय भन्दा अगाडि जोडिन्छन् । नेपाली भाषामा सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात पक्षको अभिव्यक्तिका लागि क्रमशः 'Ø', 'एको' / 'एका' / 'एकी', 'तै' / 'दै', 'थ्', 'ए' / 'इ' रूपायक सर्ग जोडिन्छन्, जस्तै:

सामान्य	अभ्यस्त	पूर्ण	अपूर्ण	अज्ञात
पढ्छ	-	पढेको छ	पढ्दै छ	-
पढ्नेछ	-	पढेको हुनेछ	पढ्दै हुनेछ	-
पढ्यो	पढ्थ्यो	पढेको थियो	पढ्दै थियो	पढेछ

बैतडेली भाषिकामा पनि सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात गरी पक्षका पाँचै प्रकार हुन्छन् । बैतडेली भाषिकामा सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात पक्षको अभिव्यक्तिका लागि क्रमशः 'Ø', 'या', 'आ', 'थ्यो' र 'रैछ' रूपायक सर्ग जोडिन्छन्, जस्तै:

सामान्य	पूर्ण	अपूर्ण	अज्ञात	अभ्यस्त
भणन्छ	भण्यो	भण्णा छ	-	-
भणलो	भण्या होलो	भण्णा होलो	-	-
भण्यो	भण्या हो	भण्णा थ्यो	भण्यारैछ	भणन्थ्यो

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा पनि पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ ।

२.३.७ भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन

वक्ताको मनोभाव बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई भाव भनिन्छ । क्रियाद्वारा वक्ताको मनोभाव तथा मनोवृत्ति जनाउने कोटिलाई भाव (वृत्ति) भनिन्छ (अधिकारी, २०७६पृ.१३८) । वाक्यस्तरमा क्रियापदबाट द्योतित वक्ताको मनसाय वा अभिवृत्ति नै भाव हो (भट्टराई, २०६०पृ.७८) । भावले निश्चय, अनिश्चय, आज्ञा, इच्छा, सम्भावना जस्ता मनोभावलाई अभिव्यक्त गर्दछ । भावलाई अर्थ वा वृत्ति पनि भनिन्छ । नेपाली भाषामा सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ गरी पाँच प्रकारका भाव पाइन्छन् ।

(अ) सामान्यार्थ : काल तथा पक्षबोधक क्रियाले अभिव्यक्ति गर्ने भावलाई नै सामान्यार्थ भनिन्छ । सामान्य रूपमा कुनै कार्यव्यापारको सूचना दिने क्रियाहरू नै सामान्यार्थक क्रियापदहरू हुन् (भट्टराई, २०६०पृ.८३) यसमा छुट्टै रूपायक सर्ग प्रयोग हुदैन ।

(आ) आज्ञार्थ : आज्ञा वा आदेश बुझाउने भाव नै आज्ञार्थ भाव हो । वक्ता वा लेखकको आज्ञा, हुकुम, आदेश आदि वृत्ति बुझाउने क्रियारूपलाई आज्ञार्थक भनिन्छ (शर्मा, २०७१पृ.४४७) । आज्ञार्थक भावमा सिधै वक्ता र श्रोताको बिच सम्बन्ध स्थापना भएको हुन्छ । यस भावको अभिव्यक्तिका लागि धातुमा 'Ø', 'अ', 'ऊ', 'ओ', 'नु', 'नुहोस' रूपायक प्रत्यय जोडिन्छन् । यो द्वितीय पुरुषवाची मात्र हुन्छ ।

(इ) इच्छार्थ : वक्ताको इच्छा अभिव्यक्ति गर्ने भावलाई इच्छार्थ भनिन्छ । वक्ता वा लेखकको अनुरोध, अनुनय, विन्ती, प्रार्थना, इच्छा आदि वृत्ति बुझाउने भावलाई इच्छार्थक भनिन्छ (शर्मा, २०७१पृ.४४८) । यस भावको अभिव्यक्तिका लागि धातुमा 'ऊँ', 'औँ', 'एस', 'ए', 'ओस्', 'ऊन्' रूपायक प्रत्यय जोडिन्छन् ।

(ई) सम्भावनार्थ : क्रियाको कार्य हुने सम्भावनालाई सम्भावनार्थ भनिन्छ । कार्यव्यापारको अनुमान, सम्भावना, अनिश्चय आदिको भाव (अर्थ) बुझाउने क्रियापदलाई सम्भावनार्थ भनिन्छ । अर्थात् यसले भविष्यत्मा घट्न सक्ने कार्यव्यापारको अनिश्चितभावको निर्देश गर्दछ (भट्टराई, २०६०पृ.९१) । यस भावको अभिव्यक्तिका लागि पुरुषवाचक प्रत्ययसँग 'ल' जोडिएर आँउछ अर्थात् 'उला', 'ला', 'ली', 'लान्', 'लिन' प्रत्ययले सम्भावनार्थ व्यक्त गर्छन् ।

(उ) सङ्केतार्थ : शर्त पुरा भए कार्य हुने भाव व्यक्त गर्ने कार्य कारणको सम्बन्धमा जोडिएर रहेका वाक्यमा आउने क्रियाको रूपलाई नै सङ्केतार्थ भनिन्छ । कारणकार्य सम्बन्ध भएको जटिल वाक्यसंरचनालाई सङ्केतार्थ भनिन्छ (भट्टराई, २०६०पृ.१०२) । क्रियाको व्यापार

अवास्तविक र असाध्य छ भनेर बुझाउने भावलाई सङ्केतार्थक भनिन्छ (शर्मा, २०७१पृ. ४४९) । यो भाव मिश्र वाक्यको भूत र अभूत कालमा हुन्छ । धातुमा 'ए' रूपायक प्रत्यय जोडेर वा सामान्य भूतकालबोधक क्रियामा भने संयोजक जोडेर सङ्केतार्थक क्रियाको रूप निर्माण हुन्छ । पक्षबोधक क्रियाका रूपलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ:

सामान्यार्थ	आज्ञार्थ	इच्छार्थ	सम्भावनार्थ	सङ्केतार्थ
पढ्छु	-	पढूँ	पढुँला	पढे/पढें भने
पढ्छस्	पढ	पढेस्	पढलास्	पढिस भने
पढ्छ	-	पढोस्	पढ्ला	पढ्यो भने

बैतडेली भाषिकामा पनि भाव पाँचै प्रकारका हुन्छन् । बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन यसप्रकार हुन्छ :

सामान्यार्थ	आज्ञार्थ	इच्छार्थ	सम्भावनार्थ	सङ्केतार्थ
खानौं	-	खानपऔं/खानपाँउ	खाउँलो	खाइग्या
खान्छै	खा	खाएइ	खालै	खायाले
खान्छ	-	खौ	खालो	खाइग्या

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ गरी पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ ।

२.३.८ वाच्यका आधारमा क्रियापदको रूपायन

वाक्यमा प्रयुक्त क्रियाको कर्ता, कर्म, वा क्रियासँगको सङ्गति जनाउने व्याकरणिक कोटिलाई वाच्य भनिन्छ । वाच्य पनि क्रिया कै माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ । वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भाव(क्रिया) मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ, (अधिकारी, २०७६पृ. ९८२) । अर्थमा परिवर्तन नगरी वाक्यमा क्रियाको सम्बन्ध कर्ता र कर्मसँग फेर्ने ढङ्गलाई वाच्य भनिन्छ, (शर्मा, २०७१पृ. ४५०) । वाच्यको अर्थ भनाइ हो । यसलाई वाक्य वा उपवाक्य तहमा विशेषतः क्रियाका माध्यमबाट व्यक्त हुने व्याकरणात्मक कोटि मानिन्छ । वाच्य कर्तृ र अकर्तृ गरी दुई प्रकारका हुन्छन् :-

(अ) कर्तृवाच्य

कर्ता प्रमुख हुने कथनलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । वाक्यमा कर्ता प्रधान वा वाच्य भई प्रयोग हुने व्याकरणात्मक युक्तिलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ (अधिकारी, २०७६पृ.१८२) । कर्तृवाच्यले वाक्यमा क्रियाको विषय कर्ता हो भन्ने बुझाउँछ । कर्तृवाच्यको उद्देश्य कर्ता हुने हुँदा वाक्यमा त्यसकै प्रधानता हुन्छ । कर्ता प्रधानका कारण क्रिया त्यसकै लिङ्ग, वचन र पुरुष अनुसार रहन्छ । कर्ता नै क्रियाको व्यापार गर्ने हुन्छ, तर त्यसको फल बेहोर्ने चाँहि कर्ता वा कर्म हुनसक्छ । कर्तृवाच्यमा फल र व्यापार एउटै अधिकरण(कर्ता) मा हुँदा अकर्मक क्रिया हुन्छ भने फल र व्यापार दुई भिन्न अधिकरण(कर्ता र कर्म)मा हुँदा सकर्मक क्रिया हुन्छ (शर्मा, २०७१पृ. ४५२) । कर्तृवाच्यका क्रियापदमा धातुमा इ प्रत्यय लागेको हुँदा, जस्तै:

खान्छ

जान्छ

बस्छ ।

बैतडेली भाषिकामा कर्तृवाच्यका क्रियापदको रूपायन व्यवस्था यसप्रकार रहेको छ :

खान्छ

भगान्छ

हाण्यो

हेरे

बोलायो

पड्डौं

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा कर्तृवाच्यको रूपायन नेपाली भाषामा जस्तै हुन्छ ।

(आ) अकर्तृवाच्य

अकर्तृवाच्य अन्तर्गत कर्मवाच्य र भाववाच्य पर्दछन्।

(१) कर्मवाच्य

वाक्यमा कर्म प्रधान हुने कर्मका अनुसार लिङ्ग, वचन र पुरुष भई कर्म र क्रियाका बिचमा पदसङ्गति हुने वाच्य कर्मवाच्य हो । वाक्यमा क्रियाको सङ्गति कर्मसँग हुने र धातुमा 'इ' प्रत्यय जोडिने वाच्य अकर्तृ कर्मवाच्य हो (भट्टराई, २०६०पृ.१२२) । कर्मवाच्यले क्रियाको

विषय कर्म हो भन्ने बुझाउँछ । यो सकर्मक क्रियाबाट मात्र बन्दछ । यसमा धातुमा 'इ' प्रत्यय गासिन्छ, जस्तै:

शिक्षकबाट विद्यार्थीलाई पढाइयो ।

हामीद्वारा खेल खेल्दैन् ।

अवदेखि यस्तो बदमासी गरिदैन ।

बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्यको क्रियापदको रूपायन व्यवस्था यसप्रकार रहेको छ :

ससुराहाता खानाकी बनाइया हो ।

हामराहाता खेल नाइखेलिनो ।

मास्सापकाहातबठे हाणाइ खाइयो ।

(२) भाववाच्य

वाक्यमा क्रिया वा क्रियाको भावको प्रधानता रहने युक्तिलाई भाववाच्य भनिन्छ (अधिकारी, २०७६पृ. ४५४) । भाववाच्यमा भावको प्रधानता हुन्छ । क्रियाको व्यापार र फल दुवैको असर भावमा निहित रहन्छ । भाववाच्यमा अकर्मक क्रिया हुन्छ र त्यो प्रत्येक स्थितिमा एकवचन, पुलिङ्गी र तृतीय पुरुषमा रहन्छ (शर्मा, २०७१पृ. ४५४) । भाववाच्यमा कर्ता अनुपस्थित रहन्छ, जस्तै:

हिजो त खुब नाचियो ।

उस्तै परे चुनावमा उठिन्छ ।

लागुपदार्थ सेवन गरे छिट्टै मरिन्छ ।

आफु आज त यहीं बसिन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा भाववाच्यका आधारमा क्रियापदको रूपायन यसप्रकार हुन्छ :

बेलि त कतिब नाच्च्यो ।

उसोइपडिग्या चुनावमाइलै उठ्ठेलो ।

जाडरक्सि खयाले भट्टुइ मर्रेलो ।

आज त याँई बस्सिन्यो ।

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्य र भाववाच्यका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ, तर यिनको प्रयोग बैतडेली भाषिकामा न्यूनमात्रामा पाइन्छ ।

२.३.९ ध्रुवीयताका आधारमा क्रियापदको रूपायन

सकारात्मकता वा नकारात्मकता सङ्केत गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई ध्रुवीयता भनिन्छ । यस आधारमा क्रियाका करण र अकरण गरी दुई रूप हुन्छन् ।

(अ) करण

‘हो’ वा ‘छ’ भन्ने सकारात्मक अर्थ दिनुलाई करण भनिन्छ । निषेधात्मक वाक्यलाई (न) भिकेर अनिषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई करण भनिन्छ (शर्मा, २०७१पृ. ४५७) । करण क्रियापदका केही उदाहरण :

खान्छ

जान्छ

बस्छ

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा करणको रूपायन व्यवस्था नेपाली भाषामा जस्तै रहेको छ ।

(आ) अकरण

‘होइन’ वा ‘छैन’ भन्ने नकारात्मक अर्थ दिनुलाई अकरण भनिन्छ । अनिषेधात्मक वाक्यलाई (न) द्वारा निषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई अकरण भन्दछन् (शर्मा, २०७१पृ. ४५७) । अकरणलाई निषेधार्थ पनि भनिन्छ । क्रियापदको निषेधात्मक कार्य जनाउने व्याकरणात्मक युक्तिलाई अकरण भनिन्छ (अधिकारी, २०७६पृ. १७२) । अकरण क्रियापदका केही उदाहरण:

खादैन

जादैन

बस्दैन

बैतडेली भाषिकामा करण क्रियाको अकरणमा रूपायन गर्दा क्रियापदमा (नाइ) प्रत्यय जोडिन्छ । बैतडेली भाषिकाको आधारमा क्रियापदको रूपायन व्यवस्था यसप्रकार रहेको छ :

करण	अकरण
काट्यो	नाइकाट्यो
माच्यो	नाइमाच्यो
भगन्छ	नाइभगानो

यसप्रकार बैतडेली भाषिकामा अकरणका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ ।

२.३ निष्कर्ष

रूपको रचना हुनु वा रूपमा परिवर्तन हुनुलाई रूपायन भनिन्छ । भाषामा विकारी शब्दवर्गको रूपायन हुने गर्दछ । रूपायन गर्दा आधार र आधेय तत्त्व आवश्यक पर्दछन् । क्रियापदको रूपायन भनेको धातुमा रूपायक प्रत्यय लागेर रूपहरू बन्ने प्रक्रिया हो । नेपालीमा शब्दवर्गमध्ये क्रियापद सबभन्दा बढी रूपायित हुने क्षेत्र हो । क्रियापदको रूपायन व्याकरणात्मक कोटिहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, आदर, वाच्य र ध्रुवीयताका आधारमा हुने गर्दछ । लिङ्गका आधारमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ । वचनका आधारमा एकवचन र बहुवचन गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ । पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषबाट हुन्छ । कालका आधारमा भूतकाल र अभूतकाल गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ । त्यसै गरी पक्षका आधारमा सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ । भावका आधारमा सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ । आदरका आधारमा क्रियापदको रूपायन सामान्य, मध्यम, उच्च र अतिउच्च गरी हुने गर्दछ । त्यस्तै वाच्यका आधारमा कर्तृवाच्य र अकर्तृवाच्य गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ भने ध्रुवीयताका आधारमा करण र अकरण गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ । अतः क्रियापदको रूपायन नेपाली व्याकरण व्यवस्था अनुसार बैतडेली व्याकरण व्यवस्थामा केही रूपमा मेल खान्छ भने केही रूपमा खादैन् । यस परिच्छेदका मुख्य विशेषताहरू यसप्रकार बुँदागत रूपमा देखाउन सकिन्छः

(१) रूप वा शब्दरूपको रचनालाई रूपायन भनिनु,

(२) रूपायन हुँदा आधार र आधेय रूपायक तत्त्व लाग्नु,

(३) बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन हुँदा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य र ध्रुवीयताका आधारमा नेपाली भाषाको जस्तै व्यवस्था छ, भने आदरका आधारमा नेपाली भन्दाभिन्न सामान्य र उच्च आदरका आधारमा हुनु ।

तेस्रो परिच्छेद

बैतडेली क्रियाको रूपायन व्यवस्था

३.१ विषय परिचय

रूपायन भनेको व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा रूप परिवर्तन हुने प्रक्रिया हो । नेपाली भाषामा जस्तै बैतडेली भाषिकामा पनि क्रियापदको रूपायन भएको देखिन्छ । बैतडेली भाषिकामा क्रियाको रूपायन व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ लिङ्गका आधारमा

पुरुष र स्त्री जातिलाई बुझाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई लिङ्ग भनिन्छ । लिङ्गले जातिलाई बुझाउँछ (शर्मा, २०७१ पृ. ४७८) । बैतडेली भाषिकामा पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी गरी दुई प्रकारको लिङ्ग व्यवस्था रहेको छ । बैतडेली भाषिकामा लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग 'ओ' प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ । अभूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदमा वर्तमान कालमा 'अ' प्रत्यय लाग्नुका साथै 'न' को आगम हुन्छ भने भविष्यत कालमा 'अलो', 'लो' जस्ता रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा धातुमा 'ई', 'आन' प्रत्यय लाग्दछन् । अभूतकालीन स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा वर्तमान कालका धातुमा 'ए' प्रत्यय लाग्नुका साथै नयाँ वर्णको आगम पनि हुने गर्दछ भने भविष्यतकालमा 'अली', 'ना' जस्ता रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् र आदरार्थी स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा 'न' आगम हुन्छ । बैतडेली भाषिकाको लिङ्गका आधारमा हुने क्रियापदको रूपायनको यस व्यवस्थालाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

३.२.१ नमुना सामग्री

बैतडेली भाषामा लिङ्गका आधारमा क्रियापदको रूपायन केकसरी हुन्छ भन्ने कुरा अध्ययन गर्न निम्नानुसारको नमुना सामग्री सङ्कलन गरिएको छ :

तालिका १ : भूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खायो (खा-य-ओ)	खायो (खा-य-ओ)

गयो (जा-य-ओ)	गयो (जा-य-ओ)
बस्यो (बस्-य-ओ)	बस्यो (बस्-य-ओ)
हिङ्यो (हिङ्-य-ओ)	हिङ्यो (हिङ्-य-ओ)
दगुङ्यो (दगुङ्-य-ओ)	दगुङ्यो (दगुङ्-य-ओ)
नाच्यो (नाच्-य-ओ)	नाच्यो (नाच्-य-ओ)
हाल्यो (हाल्-य-ओ)	हाल्यो (हाल्-य-ओ)
धेक्यो (धेक्-य-ओ)	देख्यो (देख्-य-ओ)
भाङ्यो (भाङ्-य-ओ)	बडाच्यो (बडार्-य-ओ)
गायो (गाउ-य-ओ)	गायो (गाउ-य-ओ)
उठ्यो (उठ्-य-ओ)	ब्युभियो (ब्युभ्-य-ओ)
कलियो (कलिनु-य-ओ)	उभियो (उभिनु-य-ओ)
माण्यो (माण्-य-ओ)	मान्यो (मान्-य-ओ)
भडायो (भडाउ-य-ओ)	भार्च्यो (भार्-य-ओ)

तालिका २ : अभूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खान्छ (खान्-छ-अ)	खान्छ (खान्-छ-अ)
भान्छ (भान्-छ-अ)	जान्छ (जा-छ-अ)
बसन्छ (बस्-छ-अ)	बस्छ (बस्-छ-अ)
हिडन्छ (हिङ्-छ-अ)	हिङ्छ (हिङ्-छ-अ)
दगुङलो (दगुङ्-अलो)	दगुर्नेछ (दगुर्-नेछ)
नाचलो (नाच्-अलो)	नाच्नेछ (नाच्-नेछ)
हाललो (हाल्-अलो)	हाल्नेछ (हाल्-नेछ)
धेकलो (धेक्-अलो)	देख्नेछ (देख्-नेछ)
भाङन्छ (भाङ्-छ-अ)	बडाछ (बडार्-छ-अ)
गाउन्छ (गाउ-छ-अ)	गाउँछ (गाउ-छ-अ)
उठन्छ (उठ्-छ-अ)	ब्युभिन्छ (ब्युभ्-छ-अ)
कल्लिनान् (कलिनु-आन)	उभिनुहुन्छ (उभिनु-हुन्-छ)
माण्णान (माण्-आन)	मान्नुहुन्छ (मान्-हुन्-छ)
भडाउनान् (भडाउ-न-आन्)	भार्नुहुन्छ (भार्-हुन्-छ)

तालिका ३ : भूतकालीन स्त्रीलिङ्ग क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद

खिची (खिच्-ई)	खिची (खिच्-ई)
बेहोरी (बेहोर-ई)	समाली (समाल-ई)
भुली (भुल्-ई)	बिर्सी (बिर्स-ई)
सिई (सिइ-ई)	सुती (सुत्-ई)
हिटी (हिट्-ई)	हिडी (हिड्-ई)
लोटी (लोट्-ई)	लडि (लड्-ई)
चिरी (चिर्- ई)	च्याती (च्यात्-ई)
उधारी (उधार्-ई)	भत्काई (भत्काउ-ई)
उठाइ (उठाउ-इ)	उठाई (उठाउ-ई)
हाणी (हाण्-ई)	पिटी (पिट्-ई) / हानी (हान्-ई)
जाणी (जाण्-ई)	जानी (जान्-ई)
पुजी (पुज्-ई)	पुगी (पुग्-ई)

तालिका ४ : अभूतकालीन स्त्रीलिङ्गी क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खिचन्छे (खिच्-छ-ए)	खिच्छे (खिच्-छ-ए)
बेहोर्छे (बेहोर् -छ-ए)	समाल्छे (समाल्-छ-ए)
भुलन्छे (भुल्-छ-ए)	बिर्सन्छे (बिर्स -छ-ए)
सिन्छे (सिइ-छ-ए)	सुत्छे (सुत्-छ-ए)
हिटन्छे (हिट्-छ-ए)	हिडन्छे (हिड्-छ-ए)
लोटन्छे (लोट्-छ-ए)	लड्छे (लड्-छ-ए)
चिरन्ना (चिर्-ना)	चिर्नुहुनेछ (चिर्-हु-नेछ)
उधाडली (उधाड्-अली)	उधान्छे (उधार-नेछ-ए)
उठाउली (उठाउ-ली)	उठाउनेछ (उठाउ-नेछ)
हाणन्छे (हाण्-छ-ए)	पिट्छे (पिट्-छ-ए)
जाणन्छे (जाण्-छ-ए)	जान्छे (जान्-छ-ए)
पुजन्छे (पुज्-छ-ए)	आइपुग्छे (आइपुग्-छ-ए)

३.२.२ नियम

बैतडेली भाषिकामा लिङ्गको रूपायन हुँदा केकस्ता नियमको प्रयोग हुन्छ भन्ने कुरालाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

(अ) भूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'ओ' प्रत्यय लाग्दछ ।

(आ) अभूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदको रूपायन हुँदा वर्तमानकालीन धातुसँग 'अ' प्रत्यय लाग्नुका साथै 'न'को आगम हुन्छ भो भविष्यत कालमा 'लो' 'लान्' जस्ता रूपायक प्रत्यय जोडिन्छ ।

(इ) भूतकालीन स्त्रीलिङ्गी क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा 'ई' प्रत्यय लाग्दछ ।

(ई) अभूतकालीन स्त्रीलिङ्गी क्रियापदको रूपायन हुँदा वर्तमानकालीन धातुमा 'ए' प्रत्यय लाग्नुका साथै नयाँ शब्दको आगम पनि हुन्छ भने भविष्यत कालमा 'ली' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(उ) मानवीय र अमानवीय दुवैका क्रियापदमा रूपायन भई लिङ्ग भेद पाइन्छ ।

३.२.३ विश्लेषण

लिङ्ग नाम, विशेषण र क्रियासँग आउने व्याकरणात्मक कोटि हो । लिङ्गको रूपायन प्रक्रियापनि नामिक पद, विशेषण पद र क्रियापदका आधारमा हुने गर्दछ । बैतडेली क्रियाको रूपायन प्रक्रिया नेपाली क्रियाको रूपायन प्रक्रियासँग केही रूपमा मेल खान्छ भने कतिपय कुरामा मेल खादैन पनि । बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग 'ओ' प्रत्यय जोडिन्छ, जस्तै: 'खा' धातुमा भूतकालबोधक 'य' प्रत्ययसँगै 'ओ' जोडिएर 'खायो' रूप बन्दछ भने सोही धातुमा स्त्रीबोधक 'ई' प्रत्यय जोडिदा 'खाई' रूप बन्दछ । यसरी बैतडेली भाषिकामा पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी रूपायक प्रत्यय लागेर रूप परिवर्तन हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा अभूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'अ' प्रत्यय लाग्नुका साथै 'न'को आगम हुन्छ, जस्तै: 'भाङ्' धातुमा वर्तमान कालबोधक 'छ'सँग 'अ' रूपायक प्रत्यय लागेर 'भाङ्छ' हुन्छ । यसमा 'न'को आगम पनि हुन्छ भने भविष्यत कालमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागि 'भाङलो' रूप बन्दछ । त्यस्तै गरी अभूतकालीन स्त्रीलिङ्गी क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'ए' रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै नयाँ शब्दको

आगम हुन्छ, जस्तै: 'भाङ्' धातुमा 'ए' रूपायक प्रत्यय लागेर 'भाङ्छे' हुन्छ भने भविष्यतकालीन क्रियापदमा सोही धातुमा 'ली' रूपायक प्रत्यय लागेर 'भाङ्ली'रूप बन्दछ ।

बैतडेली भाषिकाको व्याकरण व्यवस्थामा मानवीय लिङ्ग व्यवस्थाका साथै अमानवीय वा निर्जीव वस्तुमा पनि लिङ्गभेद पाइन्छ, जस्तै: भात पाक्यो । दाल पाकी । यहाँ भात, दाल अमानवीय वस्तु भएता पनि भातलाई पुलिङ्गी भनेर पाक्यो तथा दाललाई स्त्रीलिङ्गी पाकी भनेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा कोशीय अर्थमा मात्र नभई व्याकरणिक अर्थमा पनि नपुंसक र सामान्य जस्ता लिङ्ग भेद पाइन्छ । अतः बैतडेली क्रियापदको लिङ्गका आधारमा रूपायन गर्दा अमानवीय वस्तुमा पनि लिङ्ग भेद देखिन्छ । नेपाली व्याकरण व्यवस्थामा लिङ्गको आधारमा क्रियापदको रूपायन मानवीय एकवचनमा मात्र हुने गर्दछ भने बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन मानवीय एकवचन र बहुवचन दुवैमा भइ क्रियापदमा लिङ्गभेद देखिन्छ, जस्तै :

छोरो आयो । (मानवीय पुलिङ्गी, एकवचन)

चेलो आयो । (मानवीय पुलिङ्गी, एकवचन)

छोरी आई । (मानवीय स्त्रीलिङ्ग, एकवचन)

चेली आइ । (मानवीय स्त्रीलिङ्ग, एकवचन)

छोराहरूआए । (मानवीय पुलिङ्गी, बहुवचन)

चेलान आया । (मानवीय पुलिङ्गी, बहुवचन)

छोरीहरूआए । (मानवीय स्त्रीलिङ्गी, बहुवचन)

चेलीन आइन् । (मानवीय स्त्रीलिङ्गी, बहुवचन) ।

त्यस्तै बैतडेली भाषिकामा अमानवीय वस्तुमा पनि लिङ्गभेद रहेको कुरा यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

गोरुले घाँस खायो । (अमानवीय पुलिङ्ग)

बल्लले घाँस खायो । (अमानवीय पुलिङ्ग)

गाईले घाँस खायो । (अमानवीय स्त्रीलिङ्ग)

गाईले घाँस खाई । (अमानवीय स्त्रीलिङ्ग)

नेपाली व्याकरण व्यवस्थामा आदरार्थी र बहुवचन क्रियापदको रूपायन हुँदा भने बैतडेली भाषिक व्यवस्थामा आदरार्थी र बहुवचन क्रियापदको रूपायन भई लिङ्गभेद देखिन्छ, जस्तै:

नेपाली वाक्य	बैतडेली वाक्य
बुवा आउनुभयो	बाबा आया
आमा आउनुभयो	इज्या आए
केटाहरूजान्छन्	केटान भानान्
केटीहरूजान्छन्	केटिन भान्छिन्

प्रस्तुत तालिकाबाट बैतडेली भाषिकामा आदरार्थी र बहुवचन क्रियापदको रूपायन व्यवस्था नेपाली व्यवस्था भन्दा भिन्न रहेको देख्न सकिन्छ ।

नेपाली व्याकरण व्यवस्थामा पेसा र थरमा रूपायन नभए जस्तै बैतडेली भाषिकामा पनि पेसा र थरयुक्त वाक्यको क्रियापदको रूपायन हुँदा, जस्तै:

नेपाली वाक्य	बैतडेली वाक्य
राम विद्यार्थी हो	राम स्कुल्या हो
सीता विद्यार्थी हो	सीता स्कुल्या हा
दिनेस भण्डारी आए	दिनेस भण्डारी आयो
सीता भण्डारी आइन्	सीता भण्डारी आइ

पेसा र थरका आधारमा नेपाली व्याकरण व्यवस्था र बैतडेली व्याकरण व्यवस्थाबिच समानता रहेको छ ।

३.३ वचनका आधारमा

नामिकपदको सङ्ख्या जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई वचन भनिन्छ । बैतडेली भाषिकामा एकवचन र बहुवचन गरी वचन व्यवस्था दुई प्रकारको रहेको छ । बैतडेली

भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ । एकवचनबोधक क्रियाको रूप एकप्रकारको हुन्छ भने बहुवचनबोधक क्रियाको रूप छुट्टै हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा नाम, सङ्ख्या, क्रिया आदि वचनका आधारमा रूपायन हुने भए पनि यहाँ क्रियाको आधारमा रूपायन व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ, जसलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

३.३.१ नमुना सामग्री

बैतडेली भाषामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन केकसरी हुन्छ भन्ने कुरा अध्ययन गर्न निम्नानुसारको नमुना सामग्री सङ्कलन गरिएको छ :

तालिका ५: भूतकालीन एकवचनबोधक क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
दगुड्यो (दगुड्-य-ओ)	दगुच्यो (दगुर्-य-ओ)
गच्या (गर्-य-आ)	गरें (गर्-एँ)
हासी (हास्-ई)	हासी (हास् -ई)
धेकी (धेक्-ई)	देखिन् (देख्-इन्)
सिकायो (सिकाउ-य-ओ)	सिकायो (सिकाउ-य-ओ)
हाण्यो (हाणे -य-ओ)	हान्यो (हान्-य-ओ)
जाण्यो (जाण्-य-ओ)	जान्यो (जान्-य-ओ)
खिसायो (खिसायो)	जिस्कायो (जिस्काउ-ओ)
पुज्या (पुज्-य-आ)	पुगें (पुग्-एँ)
लोटी (लोट्-ई)	लडिन् (लड्-इन्)

तालिका ६: भूतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
दगुड्या (दगुड्-य-आ)	दगुच्यौं (दगुर्-य-औं)
गच्याऽ (गर्-य-आऽ)	गच्यौ (गर्-य-औ)
हास्या (हास् -य-आ)	हासे (हास् -ए)
धेक्यो (धेक्-य-ओ)	देखे (देख्-ए)
सिकाया (सिकाउ-य-आ)	सिकायौं (सिकाउ-य-औं)
हाण्या (हाण्-य-आ)	हान्यौं (हान्-य-औं)
जाण्यो (जाण्-य-ओ)	जाने (जान्-ए)
खिसाया (खिसाउ-य-आ)	जिस्कायौं (जिस्काउ-य-औं)
पुज्याऽ (पुज्-य-आऽ)	पुग्यौ (पुग्-य-औ)
लोट्या (लोट्-य-आ)	लडे (लड्-ए)

तालिका ७: अभूतकालको वर्तमानकालीन एकवचनबोधक क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
लेखन्छ (लेख्-छ-अ)	लेख्छ (लेख्-छ-अ)
भान्छ (भा-छ-अ)	जान्छ (जा-छ-अ)
बसन्छ (बस्-छ-अ)	बस्छ (बस्-छ-अ)
गरन्छ (गर्-छ-अ)	गर्छ (गर्-छ-अ)
धेकन्छ (धेक्-छ-अ)	देख्छ (देख्-छ-अ)
सिकुन्छ (सिकाउ-छ-अ)	सिकाउछ (सिकाउ-छ-अ)
पकुनउ (पकाउ-न-उ)	पकाउँछु (पकाउ-छ-उ)
हासन्छइ (हास्-छ-अइ)	हास्छस् (हास्-छ-अस्)
रून्छे (रू-छ-ए)	रून्छे (रू-छ-ए)
छाड्छौं (छाड्-औं)	छोड्छु (छोड्-छ-उ)

तालिका ८: अभूतकालका वर्तमानकालीन बहुवचनबोधक क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
लेख्वान् (लेख्-आन्)	लेख्छन् (लेख्-छ्-अन्)
भानान् (भा-आन्)	जान्छन् (जा-छ्-अन्)
बस्सान् (वस्-आन्)	वस्छन् (वस् -छ्-अन्)
गद्दान् (गर्-आन्)	गर्छन् (गर्-छ्-अन्)
धेक्कान् (धेक्-आन्)	देख्छन् (देख्-छ्-अन्)
सिकाउनान् (सिकाउ-आन्)	सिकाउछन् (सिकाउ-छ्-अन्)
पकाउनाँ (पकाउ-औँ)	पकाउछौँ (पकाउ-छ्-औँ)
हासन्छौँ (हास् -छ्-औँ)	हास्छौँ (हास् -छ्-औँ)
रूनान् (रू-आन्)	रून्छन् (रू-छ्-अन्)
छाड्जाँ (छाड्-औँ)	छोड्छौँ (छोड्-छ्-औँ)

तालिका ९: अभूतकालका भविष्यतकालीन एकवचनबोधक क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
लेखलो (लेख्-अलो)	लेख्नेछन् (लेख्-नेछ्)
भालो (भा-लो)	जान्नेछ (जा-नेछ्)
बसलो (वस्-अलो)	वस्नेछ (वस् -नेछ्)
गरलो (गर्-अलो)	गर्नेछ (गर्-नेछ्)
धेकलो (धेक्-अलो)	देख्नेछ (देख्-नेछ्)
सिकालो (सिकाउ-लो)	सिकाउनेछ (सिकाउ-नेछ्)
पकुँलो (पकाउ-लो)	पकाउनेछु (पकाउ-नेछु)
हासलै (हास्-अलै)	हास्नेछौँ (हास् -नेछौँ)
रोली (रू-ली)	रूनेछिन् (रू-नेछिन्)
छाड्लो (छाड्-लो)	छोड्नेछु (छोड्-नेछु)

तालिका १०: अभूतकालको भविष्यतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
लेखन्ना (लेख्-ना)	लेख्नेछन् (लेख्-नेछन्)
भगन्ना (भा -ना)	जान्नेछन् (जा-नेछन्)
बसन्ना (बस्-ना)	बस्नेछन् (बस्-नेछन्)
गर्ला (गर्-ला)	गर्नेछौं (गर्-नेछौं)
धेक्ला (धेक्-ला)	देख्नेछौं (देख्-नेछौं)
सिकाउन्ना (सिकाउ-ना)	सिकाउनेछन् (सिकाउ-नेछन्)
पकाउंला (पकाउं-ला)	पकाउनेछौं (पकाउ-नेछौं)
हासला (हास्-ला)	हास्नेछौं (हास्-नेछौं)
रोलाउ (रू-लाउ)	रूनेछन् (रू-नेछन्)
छाड्ला (छाड्-ला)	छोड्नेछौं (छोड्-नेछौं)

३.३. रनियम

बैतडेली भाषिकामा वचनको रूपायन हुँदा केकस्ता नियमको प्रयोग हुन्छ भन्ने कुरालाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

(अ) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन एकवचनबोधक क्रियापदमा धातुमा 'आ', 'इ', 'ए', 'ओ' जस्ता रूपायक प्रत्ययहरूलागी क्रियापदको रूपायन हुन्छ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदका धातुमा 'आ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागी क्रियापदको रूपायन हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदमा प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषका आधारमा कतिपय क्रियापदमा भेद पाइदैन ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालीन एकवचनबोधक क्रियापदको वर्तमानकालीन एकवचनबोधक क्रियापदमा 'अ', 'अइ', 'औ', रूपायक प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन

हुन्छ र यसरी रूपायन हुँदा प्रथम पुरुष वाहेकका क्रियापदमा 'न' आगम हुन्छ भने भविष्यतकालीन एकवचनबोधक क्रियापदमा 'उलो', 'लो' 'लै/ली' रूपायक प्रत्यय लागी रूपायन हुन्छ ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदको वर्तमानकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदमा 'औं', 'औ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ भने भविष्यतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदमा 'ला', 'अला', 'ना' जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ ।

(उ) बैतडेली भाषिकाको तृतीय पुरुष स्वरान्त धातुसँग भविष्यतकालीन एकवचनमा 'अलो' प्रत्यय लाग्दछ भने व्यञ्जनान्त धातुसँग 'ला' प्रत्यय लाग्दछ ।

(ऊ) बैतडेली भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा कतिपय अवस्थामा कथ्य भाषामा वाक्यभेद देखिन्छ भने लेख्य रूपमा भेद पाइदैन ।

३.३.३ विश्लेषण

वचन नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियासँग आउने व्याकरणात्मक कोटि हो । बैतडेली भाषिकामा वचनको सम्बन्ध नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियासँग रहेको हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा वचन व्यवस्था एकवचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारको रहेको छ । माथी प्रस्तुत नमुना सामग्री र नियमका आधारमा हुने बैतडेली क्रियाको रूपायन प्रक्रियाको विश्लेषण यहाँ गरिन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन एकवचनबोधक क्रियापदमा धातुमा 'आ', 'इ', 'ए', 'ओ' जस्ता रूपायक प्रत्ययहरूलागी क्रियापदको रूपायन हुन्छ, जस्तै:

भाइ खलामा दगुड्यो । (भाइ आगँनमा दगुच्यो)

यस वाक्यमा 'दगुड्यो' (तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग, भूतकाल) रूप 'दगुड्' धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । त्यसैगरी 'दगुड्' धातुमा 'ई' रूपायक प्रत्यय लाग्दा 'दगुडि' (तृतीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग, भूतकाल) रूप बन्दछ ।

मुइले काम गन्या । (मैले काम गरें ।)

यस वाक्यमा 'गच्या' (प्रथम पुरुष, एकवचन, भूतकाल) रूप 'गर' धातुमा 'आ' प्रत्यय लागेर बनेको छ ।

तुइले काम गरे । (तैले काम गरिस्)

यस वाक्यमा 'गरे' (द्वितीय पुरुष, एकवचन, भूतकाल) रूप 'गर' धातुमा 'ए' प्रत्यय लागेर बनेको छ ।

उइले काम सिकायो । (उसले काम सिकायो)

उइले काम सिकाइ । (उसले काम सिकाई)

यी वाक्यमा 'सिकायो' (तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग, एकवचन, भूतकाल) रूप 'सिकाउ' धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'सिकाइ'रूप (तृतीय पुरुष, स्त्रीलिङ्ग, एकवचन, भूतकाल) 'सिकाउ' धातुमा 'इ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ ।

अतः भूतकालीन एकवचनबोधक क्रियापदमा प्रथम पुरुषसँग धातुमा 'आ', द्वितीय पुरुषसँग 'ए' र तृतीय पुरुषसँग 'ओ', 'इ' रूपायक प्रत्यय लागी क्रियापदको रूपायन हुन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा बहुवचनकनबोधक क्रियापदमा धातुमा 'आ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागी क्रियापदको रूपायन हुन्छ, जस्तै:

हाम घर गया । (हामी घर गयौं।)

तम घर गयाऽ । (तिमीहरूघर गयौं।)

उन घर गया । (उनीहरूघर गए ।)

माथिका 'गया', 'गयाऽ' र 'गया' रूपहरू'जा' धातुमा क्रमशः प्रथम पुरुषमा 'आ' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा 'आऽ' रूपायक प्रत्यय र तृतीय पुरुषमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेका छन् । यहाँ प्रथम पुरुषको 'गया' र तृतीय पुरुषको 'गया' रूपमा भेद छैन तर बैतडेली भाषिकाका सबै भूतकालीन बहुवचनबोधक प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषका क्रियापदमा भेद नहुने भने होइन्, जस्तै:

हामले कुरडि सुण्या । (हामीले कुरा सुन्यौ ।)

उनले कुरडि सुण्यो । (उनीहरूले कुरा सुने ।)

यहाँ 'सुण्या' र 'सुण्यो' क्रियापदमा क्रमशः प्रथम पुरुषमा 'सुण्' धातुमा 'आ' र तृतीय पुरुषमा 'सुण्' धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागेको छ । यसमा प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषका बहुवचनबोधक भूतकालीन क्रियापदमा भेद पाइएको छ । अतः भूतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदमा प्रथम पुरुषमा 'आ', द्वितीय पुरुषमा 'आऽ' र तृतीय पुरुषमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । अपवादको रूपमा वचनका आधारमा भेद नहुने अवस्था पनि पाइन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालीन एकवचनबोधक क्रियापदको वर्तमानकालीन एकवचनबोधक क्रियापदमा 'अ', 'अइ', 'औ', रूपायक प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ र यसरी रूपायन हुँदा प्रथम पुरुष बाहेकका क्रियापदमा 'न' आगम हुन्छ भने भविष्यतकालीन एकवचनबोधक क्रियापदमा 'उलो', 'लो' 'लै/ली' रूपायक प्रत्यय लागी रूपायन हुन्छ, जस्तै:

वर्तमान कालका वाक्यहरू

मुइ घर भानौं । (म घर जाँन्छु)

तुइ घर भान्छइ । (तँ घर जान्छस्)

उ घर भान्छ । (उ घर जान्छ)

भविष्यत कालका वाक्यहरू

मुइ घर भाउलो । (म घर जानेछु)

तुइ घर भाली । (तँ घर जानेछेस्)

उ घर भालो । (ऊ घर जानेछ)

यहाँ वर्तमान कालका एकवचनबोधक 'भानौं', 'भान्छइ' र 'भान्छ' क्रियापदमा क्रमशः 'जा' धातुमा 'औ', 'अइ' र 'अ' रूपायक प्रत्यय लागेको छ भने भविष्यतकालीन एकवचनबोधक 'भाउलो', 'भाली' र 'भालो' क्रियापदमा 'जा' धातुमा क्रमशः प्रथम पुरुषमा 'उलो', द्वितीय पुरुषमा 'ली/लै' र तृतीय पुरुषमा 'लो' रूपायक प्रत्यय लागी रूप बनेको छ ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदको वर्तमानकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदमा 'औं', 'औ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ भने भविष्यतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदमा 'ला', 'अला', 'ना' जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ, जस्तै:

वर्तमानकालका बहुवचनबोधी वाक्य

हाम किताब पड्दौं । (हामी किताब पढ्छौं)

तम किताब पडन्छौं । (तिमीहरूकिताब पढ्छौं)

उन किताब पड्दान् । (उनीहरूकिताब पढ्छन्)

भविष्यत् कालका बहुवचनबोधी वाक्य

हाम किताब पड्ला । (हामी किताब पढ्नेछौं ।)

तम किताब पडला । (तिमीहरूकिताब पढ्नेछौं ।)

उन किताब पडन्ना । (उनीहरूकिताब पढ्नेछन् ।)

यहाँ वर्तमानकालका बहुवचनबोधी 'पड्दौं', 'पडन्छौं' र 'पड्दान्' क्रियापदमा 'पड्' धातुमा क्रमशः प्रथम पुरुषमा 'औं', द्वितीय पुरुषमा 'औ' र तृतीय पुरुषमा 'आन्' रूपायक प्रत्यय लागेको छ । तृतीय पुरुषमा 'आन्' रूपायक प्रत्ययका अगाडि आउने व्यवञ्जन दोहोरिन्छ भने भविष्यतकालीन बहुवचनबोधी 'पड्ला', 'पडला' र 'पडन्ना' क्रियापदमा 'पड्' धातुमा क्रमशः प्रथम पुरुषमा 'ला', द्वितीय पुरुषमा 'अला' र तृतीय पुरुषमा 'ना' रूपायक प्रत्यय लागेको छ । अतः अभूतकालमा वर्तमानकालको बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'औं', 'औ' र 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् भने भविष्यतकालको बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'ला', 'अला' र 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

बैतडेली भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा कतिपय अवस्थामा कथ्य भाषामा वाक्यभेद देखिन्छ भने लेख्य रूपमा भेद पाइदैन, जस्तै:

मुइ काम गद्दौ । (म काम गर्छु ।)

हाम काम गद्दौ । (हामी काम गर्छौं ।)

हाम घर गया । (हामी घर गयौं ।)

उन घर गया । (उनीहरूघर गए ।)

अतः उपर्युक्त नियमका आधारमा बैतडेली भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुन्छ ।

३.४ पुरुषका आधारमा

व्यक्ति बुझाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ । बैतडेली भाषिकाका पुरुष प्रथम, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष गरी तीन प्रकारको रहेको छ । यस भाषिकामा प्रथम पुरुषमा 'मुइ', 'हाम' द्वितीय पुरुषमा 'तुइ', 'तम/तमुन्' र तृतीय पुरुषमा 'ऊ/उन/उनुन्' पुरुषवाचक सर्वनाम लाग्दछन् । बैतडेली भाषिकामा पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ । बैतडेली भाषिकामा सर्वनाम र क्रियाका आधारमा क्रियाको रूपायन हुन्छ, र यहाँका पुरुषका आधारमा क्रियाको रूपायन के-कसरी हुन्छ, भनेर देखाइएको छ :

३.४.१ नमुना सामग्री

तालिका ११: भूतकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खाया (खा+य+या)	खायौँ (खा+य+औँ)
पढ्या (पढ्+य+आ)	पढें (पढ्+एँ)
सिया (सिइ+य+आ)	सुतें (सुत्+एँ)
गच्या (गर्+य+या)	गच्यौँ (गर्+य+औँ)
हाण्या (हाण्+य+आ)	पिटें (पिट् +एँ)
बोलाया (बोलाउ+य+आ)	बोलायौँ (बोलाउ+य+औँ)
काट्या (काट्+य+आ)	काटयौँ (काट्+य+औँ)
भाग्या (भाग्+य+आ)	भागें (भाग्+एँ)
निकाल्या (निकाल् +य+आ)	निकालें (निकाल् +एँ)

तालिका १२ :भूतकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खाएइ (खा+य+अइ)	खाइस् (खा+इस्)
पड्याऽ (पड्+य+आऽ)	पढ्यौ(पढ्+य+औ)
सियाऽ (सिइ+य+आऽ)	सुत्यौ (सुत्+य+औ)
हाणी (हाण्+य+इ)	पिटिस् (पिट्+इस्)
बेलाएइ (बोलाउ+ए+इ)	बोलाइस् (बोलाउ+इस्)
काट्याऽ (काट्+य+आऽ)	काट्यौ (काट्+य+औ)
भागेइ (भाग्+य+अइ)	भागिस् (भाग्+इस्)
निकालेर (निकाल्+य+अइ)	निकालिस (निकाल्+इस्)
गच्याऽ (गर्+य+आऽ)	गच्यौ (गर्+य+औ)

तालिका १३: भूतकालीन तृतीय पुरुषका क्रियापदहरू

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खायो(खा+य+ओ)	खायो (खा+य+ओ)
पड्यो (पड्+य+ओ)	पढे (पढ्+ए)
सिया (सिइ+य+ओ)	सुते (सुत्+ए)
गच्यो (गर्+यो)	गरे (गर्+ए)
हाण्यो (हाण्+य+ओ)	पिट्यो (पिट् +य +ओ)
बोलाया (बोलाउ+य+आ)	बोलायो (बोलाउ+य+ओ)
काट्यो (काट्+य+ओ)	काटयो (काट्+य+ओ)
निकाल्यो (निकाल्+य+ओ)	निकाले (निकाल्+ए)

तालिका १४: अभूतकालको वर्तमान प्रथम पुरुषका क्रियापदहरू

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खानउ(खान्+अउ)	खान्छु (खा +छ +उ)
पड्दौँ (पड् +औँ)	पढ्छु (पढ् +छ +उ)
सिनउ (सिइ+अउ)	सुत्छु (सुत् +छ +उ)
गद्दौँ (गद्+औँ)	गर्छौँ (गर् +छ +औ)
हाण्णउ (हाण्+अउ)	पिट्छु (पिट्+छ +उ)
काट्टउ (काट्+अउ)	काट्छु (काट्+छ +उ)
भाग्गौँ (भाग्+औँ)	भाग्छौँ (भाग्+छ +औँ)
निकालउ (निकाल्+अउ)	निकाल्छु (निकाल् +छ +उ)

तालिका १५: अभूतकालको वर्तमानकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खान्छेइ(खा+छ+अइ)	खान्छस् (खा+छ +अस्)
पड्न्छौ (पड्+छ+औ)	पढ्छौ (पढ्+छ +औ)
सिन्छौ (सिइ+छ+औ)	सुत्छौ (सुत् +छ +औ)
गरन्छेइ (गर्+छ+अइ)	गर्छस् (गर् +छ +अस्)
हाण्न्छौ (हाण्+छ+औ)	पिट्छौ (पिट्+छ+औ)
काट्न्छौ (काट्+छ+औ)	काट्छौ (काट्+छ +औ)
भाग्न्छौ (भाग्+छ+औ)	भाग्छौ (भाग्+छ +औ)
निकालन्छेइ (निकाल् +छ+अइ)	निकाल्छस् (निकाल् +छ +अस्)
लागन्छ (लाग् +छ+अ)	लाग्छ (लाग्+छ+अ)

तालिका १६: अभूतकालको वर्तमानकालीन तृतीय पुरुषका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खान्छ(खा+छ्+अ)	खान्छ (खान्+छ् +अ)
पड्डान (पढ्+आन्)	पढ्छन् (पढ्+छ्+अन्)
सिन्छ (सिइ+छ्+अ)	सुन्छ (सुत् +छ् +अ)
गरन्छ (गर्+छ्+अ)	गर्छ (गर्+छ् +अ)
हाण्णान (हाण्+आन्)	पिट्छन् (पिट्+छ् +अन्)
काट्टान (काट्+आन्)	काट्छन् (काट्+छ् +अन्)
भाग्गान (भाग्+आन्)	भाग्छन् (भाग् +छ् +अन्)
निकाल्लान (निकाल् +आन्)	निकाल्छन् (निकाल् +छ् +अन्)

तालिका १७: अभूतकालको भविष्यत्कालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदहरू

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खाउँलो(खा+उँलो)	खान्छु (खा +नेछु)
पड्ला (पढ्+ला)	पढ्नेछु (पढ् +नेछु)
सिउँलो (सि+उँलो)	सुत्नेछु (सुत् +नेछु)
गर्ला (गर्+ला)	गर्नेछु (गर् +नेछु)
हाण्ला (हाण्+ला)	पिट्नेछु (पिट् +नेछु)
काट्ला (काट्+ला)	काट्नेछौं (काट् +नेछौं)
भाग्ला (भाग्+ला)	भाग्नेछु (भाग् +नेछु)
निकाल्ला (निकाल् +ला)	निकाल्नेछु (निकाल् +नेछु)
भाग्ला (भाग्+ला)	भाग्नेछौं (भाग् +नेछौं)

तालिका १८ : अभूतकालको भविष्यत्कालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खालै (खा+लै)	खानेछस् (खा+ने+छस्)
पड्ला (पड्+ला)	पढ्नेछस् (पढ्+ने+छस्)
सिला (सिइ+ला)	सुत्नेछौ (सुत्+नेछौ)
गरलै (गर्+लै)	गर्नेछस् (गर्+नेछस्)
हाणला (हाण्+ला)	पिट्नेछौ (पिट्+नेछौ)
काटलै (काट्+लै)	काट्नेछस् (काट्+नेछस्)
भाग्ला (भाग्+ला)	भाग्नेछौ (भाग् +नेछौ)
निकाललै (निकाल् +लै)	निकाल्नेछस् (निकाल्+नेछस्)

तालिका १९: अभूतकालको भविष्यत्कालीन तृतीय पुरुषका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खालो(खा+लो)	खानेछ (खा+नेछ)
पड्ना (पड्+ना)	पढ्नेछन् (पढ्+ने+छन्)
सिन्ना (सिइ+ना)	सुत्नेछन् (सुत्+ने +छन्)
गरलो (गर्+लो)	गर्नेछ (गर्+ने +छ)
हाण्ना (हाण्+ना)	पिट्नेछन् (पिट्+ने+छन्)
काट्लो (काट्+लो)	काट्नेछ (काट्+ने +छ)
भागन्ना (भाग्+ना)	भाग्ने छन् (भाग्+ने+छन्)
निकाल्लो (निकाल् +लो)	निकाल्नेछ (निकाल्+ने+छ)

३.४.२ नियम : बैतडेली भाषिकामा पुरुषका आधारमा रूपायन के कसरी हुन्छ भन्ने नियमहरू यस प्रकार रहेका छन् :

(अ) बैतडेली भाषिकाका भूतकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । यस भाषिकामा प्रथम पुरुषका एकवचनबोधक सर्वनामिक पुरुष र बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुष दुबैमा एउटै रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'अइ' 'आऽ'रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको एकवचन बोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'अइ' बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुष सँग 'आऽ'रूपायक प्रत्यय लागेर क्रियापदकोरूपायन हुन्छ ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन तृतीय पुरुषको क्रियापदको धातुमा 'ओ', 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुष (उ) सँग 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुष 'उनुन् /उन' सँग 'ओ', 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग विभक्ति जोडिएमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्छ भने विभक्ति नजोडिएमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको वर्तमानकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'अउ', 'औ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । प्रथम पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'अउ' र बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'औ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(उ) बैतडेली भाषिकाको अभूतकालको वर्तमानकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापदमा धातुसँग 'अइ', 'औ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । वर्तमानकालीन द्वितीय पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'अइ' र बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'औ'रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(ऊ) बैतडेली भाषिकाको अभूतकालको वर्तमानकालीन तृतीय पुरुषका क्रियापदमा धातुसँग 'अ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग धातुमा 'अ' प्रत्यय लागेर विचमा 'न्' आगम हुन्छ भने बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'आन्' प्रत्यय लागी धातुको अन्तिम व्यञ्जन दोहोरिन्छ ।

(ऋ) बैतडेली भाषिकाको अभूतकालको भविष्यतकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'उँलो', 'लो' 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यतकालका प्रथमपुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग धातुमा 'उँलो', 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । एकवचनबोधक

सार्वनामिक पुरुषमा स्वरान्त धातुसँग 'उँलो' प्रत्यय र व्यञ्जनान्त धातुसँग 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यतकालीन प्रथमपुरुषको बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'ला'रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(ए) अभूतकालको भविष्यतकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'लै', 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । एकवचनबोधक सार्वनामिक द्वितीय पुरुषसँग 'लै' र बहुवचनबोधक सार्वनामिक द्वितीय पुरुषसँग 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(ऐ) अभूतकालको भविष्यतकालीन तृतीय पुरुषका क्रियापदमा धातुसँग 'लो', 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । एकवचनबोधक सार्वनामिक तृतीय पुरुषसँग 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने बहुवचनबोधक सार्वनामिक तृतीय पुरुषसँग 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै उक्त प्रत्ययका अगाडि 'न'आगम हुन्छ ।

३.४.३ विश्लेषण

पुरुषका आधारमा बैतडेली क्रियापदको रूपायन प्रथम पुरुष , द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषका आधारमा हुन्छ । पुरुष, सर्वनाम, र क्रियासँग आउने व्याकरणात्मक कोटि हो । माथी प्रस्तुत नमुना सामग्री र नियमका आधारमा हुने बैतडेली क्रियाको पुरुषका आधारमा रूपायन व्यवस्थाको विश्लेषण यस प्रकार गरिएको छ । :

बैतडेली भाषिकाका भूतकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । यस भाषिकामा प्रथम पुरुषका एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुष र बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषदुबैमा एउटै रूपायक प्रत्यय लाग्दछ , जस्तै :

हामले खानाकी खाया (हामीले खाना खाँयौं)वाक्यमा **खाया** (प्रथम पुरुष, बहुवचन, भूत काल) रूप 'खा' धातुमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ ।

त्यस्तै मुइले खानाकी खाया (मैले खाना खाँँ)वाक्यमा **खाया** (प्रथम पुरुष, एकवचन, भूत काल) रूप 'खा'धातुमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । अतः बैतडेली भाषिकामा भूतकालमा पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन भएपनि भूतकालीन प्रथम पुरुषका सार्वनामिक पदका आधारमा भेद पाइदैन । अर्थात भूत कालको एकवचन बोधक प्रथम

पुरुषका क्रियापद र बहुवचनबोधक प्रथम पुरुषका क्रियापदमा एउटै रूपायक प्रत्यय लाग्छ वा क्रियापद एउटै हुन्छन् ।

बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'अइ' 'आऽ'रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको एकवचन बोधक सार्वनामिक पुरुषसंग 'अइ' बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'आऽ'रूपायक प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ, जस्तै :

तुइले खाना की खाएइ । (तैले खाना खाइस् ।)

तमुनूले खाना खाया । (तिमीहरूले खाना खायो ।)

यी दुई वाक्यमा 'खाएइ'(द्वितीय पुरुष, एकवचन, भूत काल) रूप 'खा' धातुमा 'अइ'रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'खायाऽ' (द्वितीय पुरुष, बहुवचन, भूत काल) रूप 'खा' धातुमा 'आऽ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । अतः भूतकालीन द्वितीय पुरुषको एकवचनसँग 'अइ' र बहुवचनसँग 'आऽ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन तृतीय पुरुषको क्रियापदको धातुमा 'ओ', 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुष (उ)सँग 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुष 'उनुन् /उन' सँग 'ओ', 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग विभक्ति जोडिएमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्छ भने विभक्ति नजोडिएमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

उइले भात खायो । (उसले भात खायो ।)

उनुनले भात खायो । (उनिहरूले भात खायो ।)

उन घर गया । (उहाँ घर जानुभयो)

यी वाक्यमा पहिलो वाक्यको 'खायो' (तृतीय पुरुष, एकवचन, भूतकाल)रूप 'खा' धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । दोस्रो वाक्यको 'खायो' (तृतीय पुरुष, बहुवचन, भूत काल) रूप पनि 'खा' धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । तेस्रो वाक्यको 'गया'रूप 'जा' धातुमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने भूतकालीन तृतीय पुरुषका क्रियापदमा एकवचन बोधक क्रियापद र विभक्ति लागेका बहुवचनबोधक वाक्यका

क्रियापदहरूमा एउटै रूपायक प्रत्यय लागेर रूप बन्दछ । र विभक्ति लागेका बहुवचनबोधक क्रियापदमा भने छुट्टै रूपायक प्रत्यय लागि क्रियापदमा भिन्नता पाइन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको वर्तमानकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'अउ', 'औं' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । प्रथम पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'अउ' र बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'औं' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

मुइ किताब पड्डउ । (म किताब पढ्छु ।)

हाम किताब पड्डौं । (हामी किताब पढ्छौं)

यी वाक्यमा 'पड्डउ' (प्रथम पुरुष, एकवचन अभूतकाल) रूपमा 'पड्' धातुमा 'अउ' रूपायक प्रत्यय लागेको छ भने 'पड्डौं' (प्रथम पुरुष, बहुवचन, अभूतकाल) रूपमा 'पड्' धातुमा 'औं' रूपायक प्रत्यय लागेको छ । अतः वर्तमानकालीन एकवचनबोधक प्रथम पुरुषका क्रियापदमा धातुसँग 'अउ'रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, भने बहुवचनबोधक प्रथम पुरुषमा 'औं' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

बैतडेली भाषिकाको अभूतकालको वर्तमानकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापदमा धातुसँग 'अइ', 'औ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । वर्तमानकालीन द्वितीय पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'अइ' र बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'औ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

तुइ किताब पडन्छइ । (तँ किताब पढ्छस् ।)

तमुन् किताब पडन्छौ । (तिमीहरूकिताब पढ्छौ ।)

यी वाक्यमा 'पडन्छ' (द्वितीय पुरुष, एकवचन, अभूतकाल) रूपमा 'पड्' धातुमा 'अइ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'पडन्छौ' (द्वितीय पुरुष, बहुवचन, अभूतकाल) रूपमा 'पड्' धातुमा 'औ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । यी दुवै क्रियापदमा 'न' आगम भएको छ । त्यसैले अभूतकालीन वर्तमान कालको द्वितीय पुरुषका क्रियापदको रूपायन हुँदा विचमा 'न' आगम हुन्छ ।

बैतडेली भाषिकाका अभूतकालको वर्तमानकालीन तृतीय पुरुषका क्रियापदमा धातुसँग 'अ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग

धातुमा 'अ' प्रत्यय लागेर बिचमा 'न्' आगम हुन्छ भने बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'आन्' प्रत्यय लागीधातुको अन्तिम व्यञ्जन दोहोरिन्छ, जस्तै :

उ किताब पडन्छ । (ऊ किताब पढ्छ)

उनुन किताब पड्डान् । (उनीहरूकिताब पढ्छन्)

यी वाक्यमा 'पडन्छ' (तृतीय पुरुष, एक वचन, अभूतकाल) रूप 'पड्' धातुमा 'अ' रूपायक प्रत्यय लागी'न्' आगम भएर बनेको छ भने पड्डान् (तृतीय पुरुष, बहुवचन, अभूतकाल) रूप 'पड्' धातुमा आन् प्रत्येय लागेर बनेको छ । यसमा धातुको अन्तिम व्यञ्जन दोहोरिएको छ । अतः वर्तमानकालीन तृतीय पुरुषसँग 'अ' 'आन्' प्रत्यय लाग्नुका साथै बहुवचनबोधक धातुको अन्तिम व्यञ्जन वर्ण दोहोरिन्छ ।

बैतडेली भाषिकाको अभूतकालको भविष्यतकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'उँलो', 'लो' 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यतकालका प्रथमपुरुषको एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग धातुमा 'उँलो', 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । एकवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषमा स्वरान्त धातुसँग 'उँलो' प्रत्यय र व्यञ्जान्त धातुसँग 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यतकालीन प्रथमपुरुषको बहुवचनबोधक सार्वनामिक पुरुषसँग 'ला'रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै:

मुइ काम गरलो । (म काम गर्नेछु)

मुइ गीत गाउँलो । (म गीत गाउनेछु)

हाम काम गर्ला । (हामीहरूकाम गर्नेछौं ।)

हाम गीत गाउँला । (हामीहरूगीत गाउनेछौं ।)

माथिका वाक्यमा 'गरलो' र 'गाउँलो' (प्रथम पुरुष, एक वचन, भविष्यतकाल) रूप 'गर' धातुमा 'लो' प्रत्यय लागेर 'गरलो' र 'गाउँ' धातुमा 'उँलो' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसमा व्यञ्जान्त धातुसँग 'लो' र स्वरान्त धातुसँग 'उँलो'रूपायक प्रत्यय लागेको छ । त्यसैगरी गर्ला र गाउँला (प्रथम पुरुष, एक वचन, भविष्यतकाल) रूप गर धातुमा 'ल' प्रत्यय लागेर 'गर्ला' र 'गाउलाँ' (प्रथम पुरुष, एकवचन, भविष्यतकाल) 'गर्' धातुमा 'उँला' प्रत्यय लागेर गाउँला रूप बनेको छ । यहाँ पनि व्यञ्जान्त धातुमा 'ला' र स्वरान्त धातुमा 'उँला' रूपायक प्रत्यय लागेको छ ।

अभूतकालको भविष्यतकालीन द्वितीय पुरुषका क्रियापदको धातुमा 'लै', 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । एकवचनबोधक सार्वनामिक द्वितीय पुरुषसँग 'लै' र बहुवचनबोधक सार्वनामिक द्वितीय पुरुषसँग 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

तुइ धान काट्लै (तँ धान काट्नेछस्)

तमुन् धान काटला । (तिमीहरूधान काट्नेछौ)

माथिका वाक्यमा 'काट्लै' (द्वितीय पुरुष, एक वचन, भविष्यतकाल) रूप 'काट्' धातुमा 'लै' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने काटला (द्वितीय पुरुष, बहुवचन, भविष्यतकाल) रूप 'काट्' धातुमा 'ला' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । अतः भविष्यतकालीन द्वितीय पुरुषको एकवचनमा 'लै' बहुवचनमा 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

अभूतकालको भविष्यतकालीन तृतीय पुरुषका क्रियापदमा धातुसँग 'लो', 'ला' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । एकवचनबोधक सार्वनामिक तृतीय पुरुषसँग 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने बहुवचनबोधक सार्वनामिक तृतीय पुरुषसँग 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै उक्त प्रत्ययका अगाडि 'न' आगम हुन्छ, जस्तै :

उ काम गरलो । (उ काम गर्नेछ)

उनुन काम गरन्ना । (उनीहरूकाम गर्नेछन्)

माथिको वाक्यमा 'गरलो' (तृतीय पुरुष, एक वचन, भविष्यतकाल) रूप 'गर्' धातुमा 'लो' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'गरन्ना' (तृतीय पुरुष, बहुवचन, भविष्यतकाल) रूप 'गर्' धातुमा 'ना' प्रत्यय लागीबिचमा 'न' आगम भएर बनेको छ । अतः तृतीय पुरुषको भविष्यतकालीन क्रियापदमा एकवचनसँग 'लो' रूपायक प्रत्यय जोडिन्छ भने बहुवचनसँग 'ना' रूपायक प्रत्यय जोडिनुका साथै बिचमा 'ना' आगम हुन्छ ।

३.५ आदरका आधारमा

आदर भाववा सम्मान प्रकट गर्ने व्याकरणात्मक कोटिलाई आदर भनिन्छ । बैतडेली भाषिकामा आदर व्यवस्था दुई प्रकारको रहेको छ, उच्च आदर र निम्न आदर । यस भाषिकामा उच्च आदर र मध्यम आदर दुबैका लागी 'तम', 'उन' को प्रयोग गरिन्छ भने निम्न आदरका लागि 'तुइ', 'उ' को प्रयोग गरिन्छ । बैतडेली भाषिकामा यहि आदर व्यवस्थाका

आधारमा क्रियापदको रूपायन हुन्छ । यस भाषिकामा आदरका आधारमा क्रियापदको रूपायन के कसरी हुन्छ भनेर यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ :

३.५.१ नमुना सामग्री

तालिका २०: भूतकालीन सामान्य आदरका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खाए (खा+ए)	खाइस् (खा+इस्)
गच्यो (गर्+य+ओ)	गच्यो (गर्+य+ओ)
गए (ग+ए)	गइस् (जा+इस्)
बस्यो (बस्+य+ओ)	बस्यो (बस्+य+ओ)
पढे (पढ्+ए)	पढिस् (पढ्+इस्)
हिटे (हिट्+ए)	हिटिस् (हिट्+इस्)
नाचे (नाच्+ए)	नाचिस् (नाच्+इस्)
भणी (भण् +इ)	भनिस् (भन्+इस्)
बुझी (बुझ्+इ)	बुझिस् (बुझ्+इस्)
डाठी (डाठ्+इ)	हकारिस् (हकार्+इस्)
चिने (चिन् +ए)	चिनिस् (चिन्+इस्)

तालिका २१: भूतकालकालीन उच्च/मध्यम आदरका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खायो (खा+य+ओ)	खाए/खानुभयो(खा+ए/नुभयो)
गयाऽ (ग्हा+य+आऽ)	गयौ/ जानुभयो (ग्हा+औ/नुभयो)
बस्याऽ (बस्+य+आऽ)	बस्यौ /बस्नुभयो (बस्+ औ/नुभयो)
पड्याऽ (पड्+य+आऽ)	पढ्यौ/पढनुभयो (पढ्+ औ/नुभयो)
हित्याऽ (हिट्+य+आऽ)	हिड्यौ/हिडनुभयो (हिड्+ औ/नुभयो)
नाच्या (नाच्+य+आ)	नाचे/नाचनुभयो (नाच्+ औ/नुभयो)
भण्याऽ (भण् +य+आऽ)	भन्यौ/भन्नुभयो(भन्+ औ/नुभयो)
बुभ्याऽ (बुझ्+य+आऽ)	बुभ्यौ/बुभ्नुभयो (बुझ्+ औ/नुभयो)
डाठ्याऽ (डाठ्+य+आऽ)	हप्क्यौ/हप्काउनुभयो (हप्काउ+ औ/नुभयो)
चिन्याऽ (चिन् +य+आऽ)	चिन्यौ/चिन्नुभयो (चिन्+ औ/नुभयो)

तालिका २२: अभूतकालको वर्तमानकालीन सामान्य आदरका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खान्छइ (खा+छ+अइ)	खान्छस्(खा+छ+अस्)
गरन्छइ (गर्+छ+अइ)	गर्छस्(गर्+छ+अस्)
भान्छइ (भा+छ+अइ)	जान्छस् (जा+ छ+अस्)
बसन्छ (बस्+छ+अ)	बस्छ (बस्+ छ+अ)
पडन्छ (पड+छ+अइ)	पढ्छ (पढ्+ छ+अ)
हितन्छइ (हिट्+छ+अइ)	हिड्छस् (हिट्+ छ+अस्)
नाचन्छइ(नाच्+छ+अइ)	नाच्छस् (नाचछ+अस्)
भणन्छ(भण् +छ+इ)	भन्छेस् (भन्+ छ+एस्)
बुभन्छ (बुभ्+छ+इ)	बुभ्छेस् (बुभ्+छ+एस्)
डाठन्छ (डाठ्+छ+इ)	हप्काउँछेस् (हप्काउ+ छ+एस्)
चिनन्छइ (चिन् +छ+अइ)	चिन्छस् (चिन्+ छ+अस्)

तालिका २३: अभूतकालको वर्तमानकालीन उच्च /मध्ययम आदरका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खान्छउ (खा+छ+अउ)	खान्छौ / खानुहुन्छ (खा+औ / नुहुन्छ)
भान्छउ (भा+छ+अउ)	जान्छौ / जानुहुन्छ (जा+ औ / नुहुन्छ)
गरन्छउ (गर्+छ+अउ)	गर्छौ / गर्नुहुन्छ (गर+ औ / नुहुन्छ)
वस्सान् (वस्+आन्)	बस्छन् / वस्नुहुन्छ (वस् / अन् / नुहुन्छ)
पड्डान् (पड्+आन्)	पढ्छन् / पढ्नुहुन्छ (पढ्+ अन् / नुहुन्छ)
हितन्छउ (हिट्+छ+अउ)	हिड्छौ / हिड्नुहुन्छ (हिट्+ औ / नुहुन्छ)
नाचन्छउ (नाच्+छ+अउ)	नाच्छौ / नाच्नुहुन्छ (नाच्+ औ / नुहुन्छ)
भणन्छउ (भण् +छ+अउ)	भन्छौ / भन्नुहुन्छ (भन्+ औ / नुहुन्छ)
बुभन्छउ (बुभ्+छ+अउ)	बुभ्छौ / बुभ्नुहुन्छ(बुभ्+ औ / नुहुन्छ)
डाठन्छउ (डाठ्+छ+अउ)	हकाछौ / हकार्नुहुन्छ (हकार्+ औ / नुहुन्छ)
चिनन्छउ (चिन् +छ+अउ)	चिन्छौ / चिन्नुहुन्छ (चिन्+ औ / नुहुन्छ)

तालिका २४: अभूतकालको भविष्यतकालीन सामान्य आदरका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खालै (खा+लै)	खानेछस् (खा+ने+छस्)
गरलै (गर्+लै)	गर्नेछस् (गर्+ने+छेस्)
भालै (भा+लै)	जानेछस् (जा+ने+छस्)
बसलो (बस्+लो)	बस्ने छ (बस्+ने+छ)
पडलो (पड्+लो)	पढ्ने छ (पढ्+ने+छ)
हिटलो (हिट्+लो)	हिड्नेछ (हिड्+ने+छ)
नाचलै (नाच्+लै)	नाच्नेछस् (नाच्+ने+छस्)
भणली(भण् +ली)	भन्नेछे (भन्+ नेछे)
बुझली (बुझ्+ली)	बुझेछे (बुझ्+ नेछे)
डाठली (डाठ्+ली)	हप्काउने छे (हप्काउ+ने+छे)
चिनलै (चिन् +लै)	चिन्नेछस् (चिन्+ने +छस्)

तालिका २५: अभूतकालको भविष्यतकालीन उच्च/मध्यम आदरका क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खाला (खा+ला)	खानेछौ/खानुहुनेछ (खा+औ/हुने+छ)
भाला(भा+ला)	जानेछौ/जानुहुनेछ (जा+औ/हुने+छ)
गरला (गर्+ला)	गर्नेछौ/गर्नुहुनेछ (गर्+औ/हुने+छ)
बसन्ता (बस्+ना)	बस्नेछन्/बस्नुहुनेछ (बस्/छन्/हुने+छ)
पडन्ता (पड्+ना)	पढ्नेछन्/पढ्नुहुनेछ (पढ्+छन्/हुने+छ)
हिटला (हिट्+ला)	हिड्नेछौ/ हिड्नुहुनेछ (हिट्+छौ/हुने+छ)
नाचला (नाच्+ला)	नाच्नेछौ/नाच्नुहुनेछ (नाच्+छौ/हुने +छ)
भणला (भण् +ला)	भन्नेछौ/भन्नुहुने छ (भन्+छौ/हुने+छ)
बुझला (बुझ्+ला)	बुझेछौ/बुझ्नुहुनेछ(बुझ्+छौ/हुने+छ)
डाठला (डाठ्+ला)	हकार्नेछौ/हकार्नुहुनेछ (हकार्+छौ/हुने+छ)
चिनला (चिन् +ला)	चिन्नेछौ/चिन्नुहुनेछ (चिन्+छौ/हुने+छ)

३.५.२ नियम : बैतडेली भाषिकामा आदरका आधारमा रूपायन के -कसरी हुन्छ भन्ने नियमहरूयस प्रकार रहेका छन् :

(अ) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन सामान्य आदरका क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा 'ए', 'इ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गीरूप बनाउँदा धातुमा 'इ' प्रत्यय लाग्छ भने पुलिङ्गी रूप बनाउँदा 'ए' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गी रूप बनाउँदा धातुमा 'इ' प्रत्यय लाग्दछ भने पुलिङ्गी रूप बनाउँदा धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन उच्च/मध्यम आदरका क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा 'आऽ', 'ओ', 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको आदर 'तम'सँग 'आऽ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने तृतीय पुरुषको आदर 'उन' सँग 'आ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । यस आदरसँग विभक्ति जोडिएमा 'ओ' र नजोडिएमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको सामान्य आदरका क्रियापदमा धातुसँग 'अ', 'अइ', 'इ', 'ए' रूपायक प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ । पुलिङ्गी आदरसँग 'अ', 'अइ' रूपायक प्रत्यय लागी 'न' आगम हुन्छ भने स्त्रीलिङ्गी आदरसँग 'इ', 'ए' रूपायक प्रत्यय लागी 'न' आगम हुन्छ ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको वर्तमानकालीन उच्च/मध्यम आदरका क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'अउ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको उच्च आदर 'तम' सँग 'अउ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने तृतीय पुरुषको उच्च आदरसँग 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण दोहोरिन्छ ।

(उ) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको भविष्यतकालीन सामान्य आदरका क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा 'लै', 'लो', 'ली' रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । द्वितीय पुरुषका सामान्य आदरमा पुलिङ्गीसँग 'लै' र स्त्रीलिङ्गीसँग 'ली' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने तृतीय पुरुषको सामान्य आदर पुलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग 'लो' रूपायक प्रत्यय र स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग 'ली' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(ऊ) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको भविष्यतकालीन उच्च/मध्यम आदरका क्रियापदको रूपयान हुँदा धातुमा 'ला', 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको आदर 'तम' सँग 'ला' र तृतीय पुरुषको आदर 'उन'सँग 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै 'न' आगम भई रूपायन हुन्छ ।

३.५.३ विश्लेषण

बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन सामान्य आदरका क्रियापदको रूपयान हुँदा धातुमा 'ए', 'इ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गी रूप बनाउँदा धातुमा 'इ' प्रत्यय लाग्छ भने पुलिङ्गी रूप बनाउँदा 'ए' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । तृतीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गी रूप बनाउँदा धातुमा 'इ' प्रत्यय लाग्दछ भने पुलिङ्गी रूप बनाउँदा धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

तुइले खाना खाए । (तैले खाना खाइस् ।)

तुइले खाना खाइ । (तैले खाना खाइस् ।)

उइले खाना खायो । (उसले खाना खायो ।)

उइले खाना खाइ । (उसले खाना खाई ।)

यहाँ 'खाए' (द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, पुलिङ्गी, भूत काल) रूप 'खा' धातुमा 'ए' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'खाइ' (द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, स्त्रीलिङ्गी, भूत काल) रूप 'खा' धातुमा 'इ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'खायो' (तृतीय पुरुष, सामान्य आदर, पुलिङ्गी, भूत काल) रूप 'खा' धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'खाइ' (तृतीय पुरुष, सामान्य पुरुष, स्त्रीलिङ्गी, भूत काल) रूप 'खा' धातुमा 'इ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । द्वितीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गी आदरार्थी क्रियापद र तृतीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गी क्रियापदको रूप लेख्य रूपमा उस्तै भएपनि कथ्य रूपमा द्वितीय पुरुषको 'इ' मा तान अलि बढी हुन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन उच्च/मध्यम आदरका क्रियापदको रूपयान हुँदा धातुमा 'आऽ', 'ओ', 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको आदर 'तम' सँग 'आऽ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने तृतीय पुरुषको आदर 'उन' सँग 'आ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । यस आदरसँग विभक्ति जोडिएमा 'ओ' र नजोडिएमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

तम बेलि ब्यामा नाच्याऽ । (तपाईं हिजो विहेमा नाचनुभयो ।)

उन बेली ब्यामा नाच्या । (उहाँ हिजो विहेमा नाचनु भयो ।)

उनले खानाकी खायो । (वहाँले खाना खाना खानुभयो ।)

यहाँ 'नाच्याऽ' (द्वितीय पुरुष, उच्च आदर, भूतकाल)रूप 'नाच्' धातुमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'नाच्या' (तृतीयपुरुष, उच्च आदर, भूत काल) रूप 'नाच्' धातुमा 'आ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने खायो (तृतीय पुरुष, उच्च आदर, भूतकाल) रूप 'खा' धातुमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसबाट के देखिन्छ भने तृतीय पुरुषको उच्च आदरसँग विभक्ति नजोडिएमा धातुसँग 'आ' रूपायक प्रत्यय र विभक्ति जोडिएमा 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको सामान्य आदरका क्रियापदमा धातुसँग 'अ', 'अइ', 'इ', 'ए' रूपायक प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ । पुलिङ्गी आदरसँग 'अ', 'अइ' रूपायक प्रत्यय लागी 'न' आगम हुन्छ भने स्त्रीलिङ्गी आदरसँग 'इ', 'ए' रूपायक प्रत्यय लागी 'न' आगम हुन्छ, जस्तै :

तुइ घर भान्छइ (तँ घर जान्छस्)

तुइ घर भान्छि (तँ घर जान्छेस् ।)

उ घर भान्छ । (ऊ घर जान्छ ।)

ऊ घर भान्छे । (ऊ घर जान्छे)

यहाँ 'भान्छइ' (द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, वर्तमान काल, पुलिङ्ग) रूप 'भा' धातुमा 'अइ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'भान्छि' (द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, वर्तमान काल, स्त्रीलिङ्गी)रूप 'भा' धातुमा 'इ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । त्यसैगरी 'भान्छ' (तृतीय पुरुष, सामान्य आदर, वर्तमान काल) रूप 'भा' धातुमा 'अ' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'भान्छे' (तृतीय पुरुष, सामान्य आदर, वर्तमान काल, स्त्री लिङ्गी) रूप 'भा' धातुमा 'ए' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको वर्तमानकालीन उच्च/मध्यम आदरका क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'अउ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको उच्च आदर

‘तम’ सँग ‘अउ’ रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, भने तृतीय पुरुषको उच्च आदरसँग ‘आन्’ रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण दोहोरिन्छ, जस्तै :

तम कुरडि भणन्छौ । (तपाईं कुरा भन्नुहुन्छ)

उन कुरडि भण्णान । (वहाँ कुरा भन्नुहुन्छ ।)

यहाँ ‘भणन्छौ’ (द्वितीय पुरुष, उच्च आदर, वर्तमान काल) रूप ‘भण्’ धातुमा ‘औ’ रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ, भने ‘भण्णान्’(तृतीय पुरुष, उच्च आदर, वर्तमान काल) रूप ‘भण्’ धातुमा ‘आन्’ रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । उच्च आदर/मध्यम आदरमा बैतडेली भाषिकामा लिङ्गत भेद क्रियापदमा पाइदैन ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको भविष्यतकालीन सामान्य आदरका क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा ‘लै’, ‘लो’, ‘ली’ रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । द्वितीय पुरुषका सामान्य आदरमा पुलिङ्गिसँग ‘लै’ र स्त्रीलिङ्गिसँग ‘ली’ रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, भने तृतीय पुरुषको सामान्य आदर पुलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग ‘लो’ रूपायक प्रत्यय र स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग ‘ली’ रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

तुइ खानाकी खालै । (तँ खाना खानेछस्)

तुई खानाकी खाली । (तँ खाना खानेछिस्)

उ खानाकी खालो । (ऊ खाना खानेछ)

उ खानाकी खाली ।(ऊ खाना खानेछे)

यहाँ ‘खालै’ (द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, पुलिङ्ग, भविष्यतकाल) रूप ‘खा’ धातुमा ‘लै’ रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ, भने ‘खाली’(द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, स्त्रीलिङ्ग, भविष्यतकाल)रूप ‘खा’ धातुमा ‘ली’रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । त्यसैगरी ‘खालो’ (तृतीय पुरुष, सामान्य आदर, पुलिङ्गी, भविष्यत काल) रूप ‘खा’ धातुमा ‘लो’रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ, भने ‘खाली’(तृतीय पुरुष, सामान्य आदर, स्त्रीलिङ्ग, भविष्यतकाल) रूप ‘खा’ धातुमा ‘ली’ रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । यहाँ द्वितीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गी र तृतीय पुरुषको स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा आदरका आधारमा कुनै भेद हुँदैन ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको भविष्यतकालीन उच्च/मध्ययम आदरका क्रियापदको रूपयान हुँदा धातुमा 'ला', 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । द्वितीय पुरुषको आदर 'तम' सँग 'ला' र तृतीय पुरुषको आदर 'उन'सँग 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै 'न' आगम भई रूपायन हुन्छ, जस्तै :

तम भोल घर भाला । (तिमी भोलि घर जालौ ।)

उन भोल घर भान्ना । (उहाँ भोलि घर जानुहुन्छ ।)

यहाँ 'भाला' (द्वितीय पुरुष, उच्च आदर, भविष्यतकाल) रूप 'भा' धातुमा 'ला' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'भान्ना' (तृतीय पुरुष, उच्च आदर, भविष्यतकाल) रूप 'भा' धातुमा 'ना' रूपायक प्रत्यय लाग्नुका साथै 'न' आगम भएर बनेको छ ।

अतः बैतडेली भाषिकामा आदरका अनुसार सामान्य र उच्च आदर गरी क्रियापदको रूपायन हुन्छ ।

३.६ कालका आधारमा

क्रियाको समयलाई काल भनिन्छ । काल क्रियाको रूप र त्यस रूपमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समयमा भू हुने सम्बन्ध हो । बैतडेली भाषिकामा काल भूत र अभूत गरी दुई प्रकारको रहेको छ । भूतकालले वितिसकेको समयलाई बुझाउँछ भने अभूतकालले क्रियाको त्यो रूपलाई बुझाउँछ, जसमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समय कथनक्षण भन्दा पहिलेको हुँदैन अर्थात् भूतकाल बाहेकको सम्पूर्ण समय अभूत हुन्छ । अभूतकालमा वर्तमान काल र भविष्यतकाल पर्दछन् । बैतडेली क्रियाका अभूतकालीन रूपको रचना 'य' प्रत्ययबाट गरिन्छ भने भूतकालको रचना 'छ' प्रत्ययबाट गरिन्छ । यस भाषिकामा कालका आधारमा क्रियापदको रूपायन के-कसरी हुन्छ भनेर यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ :

३.६.१ नमुना सामग्री

तालिका २६: भूतकालका क्रियापदहरू

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
गयो (भा+य+ओ)	गयो (जा+य+ओ)
खाया (खा+य+आ)	खायौँ (खा++य+औँ)
गरी (गर्+य+इ)	गरिस् (गर्+इस्)
हाण्या (हाण्+य+आ)	हान्यौ (हान्+य+औ)
किन्या (किन्+य+आ)	किन्यौँ (किन्+य+औँ)
डाठे (डाठ् +ए)	हप्काएँ (हप्काउ+एँ)
नाचे (नाच्+ए)	नाचिस् (नाच्+इस्)
विसय्या (विसर्+य+आ)	विसेँ (विस् +ए)
बिगाडे (बिगाड्+ए)	बिगारें (बिगार्+एँ)
सुण्यो (सुण्+य+ओ)	सुन्यो (सुन्+य+ओ)

तालिका २७: अभूतकालको वर्तमान कालीन क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
भान्छ (भा+छ्+अ)	जान्छ (जा+छ्+अ)
खानौँ (खा+औँ)	खान्छौँ (खा+छ्+औँ)
गरन्छेइ (गर्+छ्+एइ)	गर्छे (गर्+छ्+ए)
हाणन्छौ (हाण्+छ्+औ)	हान्छौ (हाण्+छ्+औ)
किन्नौँ (किन्+औँ)	किन्छौँ (किन्+छ्+औँ)
डाठन्छउ (डाठ् +छ्+अउ)	हप्काउँछ (हप्काउ+छ्+अ)
नाचन्छइ (नाच्+छ्+अइ)	नाच्छस् (नाच्+छ्+अस्)
विसद्दान (विसर्+आन्)	विसन्छन् (विस्+छ्+अन्)
बिगाड्डउ (बिगाड्+अउ)	बिगाँछुँ (बिगार्+छ्+उँ)
सुणन्छ (सुण्+छ्+अ)	सुन्छ (सुन्+छ्+अ)

तालिका २८: अभूतकालका भविष्यतकालीन क्रियापद

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
भगलो (भग+लो)	जानेछ (जा+नेछ)
खाउँला (खा+उँला)	खानेछौं खा+नेछौं)
गरली (गर्+ली)	गर्नेछेस् (गर्+नेछेस्)
हाणला (हाण्+ला)	हान्नेछौ (हान्+नेछौ)
किन्लो (किन्+लो)	किन्नेछुं (किन्+नेछुं)
डाठलो (डाठ् +लो)	हप्काउनेछ (हप्काउ+नेछ)
नाचलै (नाच+लै)	नाच्नेछस् (नाच्+नेछस्)
विसरन्ना (विसर्+ना)	विसर्नेछन् (विसर्+नेछन्)
बिगाड्लो (बिगाड्+लो)	बिगार्नेछु (बिगार्+नेछु)
सुणलो (सुण्+लो)	सुन्नेछ (सुन्+नेछ)

३.६.२ नियम: बैतडेली भाषिकामा कालका आधारमा रूपायन के-कसरी हुन्छ भन्ने नियमहरूयस प्रकार रहेका छन् :

(अ) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन रूपको रचना 'य' बाट गरिन्छ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको वर्तमानकालीन क्रियापदमा धातुसँग 'छ' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछ तर प्रथम पुरुषमा भने 'छ' प्रत्यय लाग्दैन ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको भविष्यतकालीन क्रियापदमा धातुसँग 'ल' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछ तर तृतीय पुरुषको उच्च आदरार्थी क्रियापदमा 'न' प्रत्यय लाग्दछ ।

३.६.३ विश्लेषण

बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन रूपको रचना 'य' बाट गरिन्छ, जस्तै :

- मुइले भाइलाई हाण्या । (मैले भाइलाई पिटें)
- हामले भाइलाई हाण्या । (हामीले भाइलाई पिट्यौं)
- तुइले भाइलाई हाणी । (तँले भाइलाई पिटिस्)
- तुइले भाइलाई हाणे । (तैंले भाइलाई पिटिस्)
- तमले भाइलाई हाण्या । (तिमीले भाइलाई पिट्यौं)
- उइले भाइलाई हाण्यो । (उसले भाइलाई पिट्यो)
- उनले भाइलाई हाण्यो । (उनीहरूले भाइलाई पिटे)

यहाँ हाण्या (प्रथम पुरुष, भूतकाल) रूप 'हाण्' धातुमा 'य्' काल बोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'हाणे' (द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, भूतकाल, पुलिङ्ग) रूप हाण् धातुमा 'ए' प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'हाणी' (द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर, स्त्रीलिङ्ग) रूप हाण् धातुमा 'इ' प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'हाण्या' (द्वितीय पुरुष, उच्च आदर, भूतकाल) रूप हाण् धातुमा 'य्' कालबोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'हाण्यो' (तृतीय पुरुष, भूत काल) रूप हाण् धातुमा 'य्' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । अतः भूतकालीन क्रियापदमा 'य' कालबोधक प्रत्यय लागेर क्रियाको रूप बन्दछ ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको वर्तमानकालीन क्रियापदमा धातुसँग 'छ' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछ तर प्रथम पुरुषमा भने 'छ' प्रत्यय लाग्दैन, जस्तै :

- मुइ घर भानउं।(म घर जान्छु ।)
- हाम घर भानौं (हामी घर जान्छौं ।)
- तुइ घर भान्छइ । (तँ घर जान्छस् ।)
- तु घर भान्छे । (तँ घर जान्छेस् ।)
- तम घर भान्छौ ।(तिमी घर जान्छौ ।)
- उ घर भान्छे । (ऊ घर जान्छे ।)

उ घर भान्छ । (ऊ घर जान्छ ।)

उन घर भानान् (उनी घर जान्छन् ।)

यहाँ 'भानउं' (प्रथम पुरुष, एकवचन, वर्तमान काल) रूप 'भा' धातुमा 'अउ' प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'भानौँ' (प्रथम पुरुष बहुवचन, वर्तमान काल) रूप 'भा' धातुमा औँ प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'भान्छइ' (द्वितीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग, भूतकाल) रूप 'भा' धातुमा 'छ' कालबोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'भान्छेइ' (द्वितीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्गी भूतकाल) रूप 'भा' धातुमा 'छ' रूपयाक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'भान्छौँ' (द्वितीय पुरुष, बहुवचन, भूतकाल) रूप 'भा' धातुमा 'छ' कालबोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'भान्छे' (तृतीय पुरुष, एक वचन, स्त्रीलिङ्ग, वर्तमान काल) रूप 'भा' धातुमा 'छ' काल बोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'भान्छ' (तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग, वर्तमान काल) रूप 'भा' धातुमा 'छ' प्रत्यय लागेर बनेको छ, यसै गरी 'भानान्' (तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग, वर्तमान काल) रूप 'भा' धातुमा 'आन्' प्रत्यय लागेर बनेको छ । अतः वर्तमान कालको प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषको उच्च आदर बाहेकका क्रियापदमा 'छ' काल बोधक प्रत्यय लाग्दछ । प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषको उच्च आदरमा 'न्' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछ ।

बैतडेली भाषिकामा अभूतकालको भविष्यतकालीन क्रियापदमा धातुसँग 'ल' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछतर तृतीय पुरुषको उच्च आदरार्थी क्रियापदमा 'न्' प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

मुइ सामान किन्लो । (म सामान किन्नेछुँ ।)

हाम सामान किन्ला । (हामी सामान किन्नेछौँ ।)

तुइ सामान किनलै । (तँ सामान किन्नेछस् ।)

तुइ सामान किनली । (तँ सामान किन्नेछिस् ।)

तम सामान किनला । (तिमी सामान किन्नेछौ ।)

उ सामान किनलो । (ऊ सामान किन्नेछ ।)

उ सामान किनली । (ऊ सामान किन्नेछे ।)

उन सामान किनन्ना । (उनीहरूसामान किन्नेछन् ।)

यहाँ 'किन्लो' (एकवचन, प्रथम पुरुष, भविष्यतकाल) रूप किन् धातुमा 'ल' कालबोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ भने 'किन्ला' (प्रथम पुरुष, बहुवचन, भविष्यतकाल) रूप 'किन्' धातुमा 'ल' कालबोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'किनलै' (द्वितीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग, भविष्यतकाल) रूप 'किन्' धातुमा 'ल' कालबोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'किनली' (द्वितीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग, भविष्यतकाल) रूप 'किन्' धातुमा 'ल' काल बोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'किनला' (द्वितीय पुरुष, बहुवचन, भविष्यतकाल) रूप 'किन्' धातुमा 'ल' रूपायक प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'किनली' (तृतीय पुरुष, एक वचन, भविष्यतकाल) रूप 'किन्' धातुमा 'ल' कालबोधक प्रत्यय लागेर बनेको छ, त्यस्तगैरी 'किनन्ना' (तृतीय पुरुष, बहुवचन, भविष्यतकाल) रूप 'किन्' धातुमा 'ना' प्रत्यय लागेर बनेको छ । अतः भविष्यतकालमा तृतीय पुरुषको बहुवचनबोधक क्रियापद बाहेकका क्रियापदमा 'ल' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछ ।

३.७ पक्षका आधारमा

पक्ष क्रियामा व्यक्त हुने व्याकरणत्मक कोटि हो । यसको सम्बन्ध क्रियाको कालसँग हुन्छ । क्रियाका कालको अवधि र अवस्था (कालिक गतिविधिको प्रकार)लाई पक्ष भनिन्छ (शर्मा, २०७१पृ. ४४०) कुनैपनि कार्यव्यापार अधि, अहिले वा पछि कुन समयमा र पूर्ण वा अपूर्ण कुन अवस्थामा थियो वा छ भन्ने कुरालाई पक्षले निर्देश गर्दछ । अतः यसले कार्यव्यापारको समय र अवस्थालाई निर्देश गर्दछ । बैतडेली भाषिकामा पक्ष सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अज्ञात, र अभ्यस्त गरी पाँच प्रकारको छ । सामान्य पक्षले कार्यव्यापारको सामान्य सङ्केत गर्छ । पूर्ण पक्षले काम पूर्ण भइसकेको सकेत गर्दछ । अपूर्ण पक्षले काम सुरुभई जारी रहेको अवस्थालाई संकेत गर्दछ । अज्ञात पक्षले कुनै काम बितेको समयमा भइसकेको तर वर्तमानमा आएर ज्ञात भएको अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ । अभ्यस्त पक्षले चाँही कामको आवृत्ति, बानी वा अभ्यस्त स्वभावलाई जनाउँदछ । बैतडेली भाषिकामा यी पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन के-कसरी हुन्छ भनेर यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

३.७.१ नमुना सामग्री

तालिका २९: सामान्य पक्षका क्रियापदहरू

भूत काल		वर्तमानकाल		भविष्यतकाल	
बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
गयो	गयो	भान्छ	जान्छ	भालो	जानेछ
बस्या	बसे	बस्सान्	बस्छन्	बसन्ना	बस्नेछन्
गरेइ	गरिस्	गरन्छइ	गर्छन्	गरलै	गर्नेछस्
पड्याऽ	पढ्यौ	पड्न्छौ	पढ्छौ	पडला	पढ्छौ
उठ्या	उभिए	उठ्ठउ	उठ्छुँ	उठ्लो	उठ्नेछु
पकाया	पकायौ	पकाउनौ	पकाउछौँ	पकाउँला	पकाउनेछौ
सुणी	सुनी	सुणन्छे	सुन्छे	सुणली	सुन्नेछे
हेयो	हेरे	हेद्दान	हेर्छन्	हेरन्ना	हेर्नेछन्
खोज्या	खोजें	खोज्जउ	खोज्छुँ	खोज्लो	खोज्नेछुँ
भणइ	भनिस्	भणन्छइ	भन्छस्	भणलै	भन्नेछस्

तालिका ३०: पूर्णपक्षका क्रियापदहरू

भूत काल		वर्तमानकाल		भविष्यतकाल	
बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
गयाथ्यो	गएको थियो	गइरैछ	गएको छ	गइरलो	गएको हुनेछ
बस्याथ्या	बसेका थिए	बसीन्थान	बसेका छन्	बसिरन्ना	बसेका हुनेछन्
गर्थेइ	गरेको थिइस्	गरिरैछइ	गरेको छस्	गरलै	गरेको हुनेछस्
पड्याथ्या	पढेका थियौं	पड्राइछउ	पढेका छौं	पडिराखला	पढेका हुनेछौं
उठ्याथ्या	उठेको थिएँ	उठ्रीउँ	उठेकीछुँ	उठ्रुँलो	उठेकी हुनेछुँ
पकाइन्थ्याथ्या	पकाएका थियौं	पकाइरीउँ	पकाएका छौं	पकाइरेखला	पकाएका हुनेछौं
सुण्थाथी	सुनेकी थिई	सुणरैछ	सुनेकी छ	सुणीरली	सुनेकी हुनेछ
हेर्रइथ्यो	हेरेको थियो	हेररैछ	हेरेको छ	हेर्रलो	हेरेको हुनेछ
खोजिराइथ्या	खोजको थिए	खोजीन्थुँ	खोजेको छुँ	खोजीरूँलो	खोजेको हुनेछुँ
भणन्थ्याइथे	भनेको थिइस्	भणन्थ्याइछइ	भनेको छस्	भणीराखलै	भनेको हुनेछस्

तालिका ३१: अपूर्ण पक्षका क्रियापदहरू

भूतकाल		वर्तमानकाल		भविष्यतकाल	
बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
भान्नाथ्यो	जाँदैथियो	भान्नाछ्छ	जाँदैछ्छ	भान्ना होलो	जाँदैहुनेछ्छ
बस्साथ्या	बस्दैथिए	बस्सा छन्	बस्दैछन्	बस्साहुन्ना	बस्दैहुनेछन्
गद्दाथेइ	गर्दैथिइस्	गद्दाछइ	गर्दैछस्	गद्दाया होलै	गर्दैहुनेछस्
पड्याथ्याऽ	पढ्दै थियो	पड्डाछौ	पढ्दैछौ	पड्डाया होला	पढ्दै हुनेछौ
उठ्ठाथें	उठ्दै थिएँ	उठ्ठरिँउ	उठ्दैछुँ	उठ्ठाया हुँलो	उठ्दै हुनेछुँ
पकुन्नाथ्या	पकाउँदै थियोँ	पकुन्नारिँउँ	पकाउँदैछौँ	पकुन्नाया हुँला	पकाउँदै हुनेछौँ
सुण्याथी	सुन्दैथिई	सुण्णा छ	सुन्दैछ	सुण्णा होली	सुन्दै हुनेछिन्
हेद्दाथ्या	हेर्दैथिए	हेद्दायान	हेर्दैछन्	हेद्दाया हुन्ना	हेर्दै हुनेछन्
खोज्याथ्या	खोज्दैथिएँ	खोज्जारिँउँ	खोज्दैछुँ	खोज्जाया होली	खोज्दैहुनेछिन्
भण्णाथेइ	भन्दैथिइस्	भण्णाछइ	भन्दैछस्	भण्णा होलै	भन्दैहुनेछस्

तालिका ३२: अज्ञात पक्षका क्रियापदहरू

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
गयारैछ	गएछ
बस्यारैछन्	बसेछन्
गयारैछे	गरिछ
पड्यारैछौ	पढेछौ
उठ्यारैछुँ	उठेछुँ
पकायारैछौं	पकाएछौं
सुण्यारइछे	सुनिछे
हेय्यारइछ	हेरेछन्
खोज्यारैछुँ	खोजेछन्
भण्यारैछ	भनेछ

तालिका ३३: अभ्यस्त पक्षका क्रियापदहरू

बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
भान्थ्यो	जान्थ्यो
बसन्थ्या	बस्थे
गरन्थी	गर्थिस्
पडन्थ्याऽ	पढ्थ्यौ
उठन्थ्यां	उठ्थ्येँ
पकुन्थ्या	पकाउँथ्यौ
सुणन्थी	सुन्थी
हेरन्थ्या	हेर्थे
खोजन्थ्या	खोज्थेँ
भणन्थ्यो	भन्थ्यो

३.७.२ नियमः बैतडेली भाषिकामा पक्षका आधारमा रूपायन के -कसरी हुन्छ भन्ने नियमहरूयस प्रकार रहेका छन् :

(अ) बैतडेली भाषिकामा सामान्यपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालका धातुसँग 'ओ' 'आ' 'अइ' 'आऽ', 'इ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । प्रथम पुरुषसँग 'आ' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषसँग 'एइ', 'इ' 'आऽ' रूपायक प्रत्यय र तृतीय पुरुषसँग 'ओ' 'आ' 'इ' प्रत्यय लाग्दछ । वर्तमानकालमा सामान्य पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा 'अ', 'आन्' 'अइ' 'ओ' 'अउ' 'औ', 'औ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । प्रथम पुरुषमा 'अउ', 'औ'रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा 'अइ', 'इ', 'ओ' र तृतीय पुरुषमा 'अ', 'ए', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यतकालको सामान्य पक्षको आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा कालबोधक प्रत्ययसँगै 'ओ' 'आ', 'ऐ', 'इ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा पूर्णपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालका धातुसँग 'आ', 'ए', 'आइ' रूपायक प्रत्यय कालबोधक प्रत्ययसँग जोडिएर आउँछन् । वर्तमान कालमा पूर्णपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'रइ', 'राइ' पक्षबोधक प्रत्ययलाग्दछ । भविष्यत् कालमा पूर्णपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'इर' पक्षबोधक प्रत्यय लाग्दछ ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा अपूर्ण पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालमा व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण दोहोरिएर 'आ' प्रत्यय लाग्दछ भने स्वरान्त धातुमा 'न' आगम भइ सोही वर्ण दोहोरिएर 'आ' प्रत्यय लाग्दछ । वर्तमान कालमा अपूर्ण पक्षको रूपायन व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जनवर्ण दोहोरिने र स्वरान्त धातुमा 'न्' आगम भई 'आ'पक्षबोधक प्रत्यय कालबोधक प्रत्यय भन्दा अगाडी आएर हुन्छ भने भविष्यत् कालमा पनि सोही अनुसार हुन्छ ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा अज्ञातपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा 'रैछ' पक्षबोधक प्रत्यय लाग्दछ ।

(उ) बैतडेली भाषिकामा अभ्यस्त पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा 'थि' का सङ्कुचित रूप 'थ्यो', 'थ्याऽ', 'थ्या', 'थी' आदि जोडिएर हुन्छ ।

३.७.३ विश्लेषण

बैतडेली भाषिकामा सामान्यपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालका धातुसँग 'ओ' 'आ' 'अइ' 'आऽ', 'इ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । प्रथम पुरुषसँग 'आ' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषसँग 'एइ', 'इ' 'आऽ' रूपायक प्रत्यय र तृतीय पुरुषसँग 'ओ' 'आ' 'इ' प्रत्यय लाग्दछ । वर्तमानकालमा सामान्य पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा 'अ', 'आन्' 'अइ' 'ओ' 'अउ' 'औ', 'औ', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । प्रथम पुरुषमा 'अउ', 'औ'रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा 'अइ', 'इ', 'ओ' र तृतीय पुरुषमा 'अ', 'ए', 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यतकालको सामान्य पक्षको आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा कालबोधक प्रत्ययसँगै 'ओ' 'आ', 'ऐ', 'इ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

भूतकालका सामान्य वाक्यहरू

मुइले खानाकी पकाया । (मैले खाना पकाएँ)

हामले खानाकी पकाया ।(हामीले खाना पकायौँ)

तुइले खानाकी पकाए ।(तँले खाना पकाइस्)

तमले खानाकी पकायाऽ । (तिमीहरूले खाना पकायौ)

उइले खानाकी पकायो । (उसले खाना पकायो)

उनले खानाकी पकायो । (उनीहरूले खाना पकायो)

वर्तमानकालका सामान्य वाक्यहरू

मुइ खानाकी पकुनउँ । (म खाना पकाउँछु)

हाम खानाकी पकुंला । (हामी खाना पकाउँछौँ।)

तुइ खानाकी पकुन्छइ । (तँ खाना पकाउँछस्)

तम खानाकी पकुन्छउ । (तिमी खाना पकाउँछौ)

उ खानाकी पकुन्छ । (उ खाना पकाउँछ)

उन खानाकी पकुनान् । (उनीहरूखाना पकाउँछन् ।)

भविष्यतकालका सामान्य वाक्यहरू

मुइ खानाकी पकाउँला ।(म खाना पकाउनेछु ।)

हाम खाना पकाउँला ।(हामी खाना पकाउनेछौ)

तुइ खानाकी पकाउलौ । (तँ खाना पकाउनेछस्)

तम खानाकी पकाउला । (तिमीहरूखाना पकाउनेछौ)

उ खानाकी पकाउलो । (ऊ खाना पकाउने छ)

उन खानाकी पकुन्ना । (उनीहरूखाना पकाउनेछन् ।)

माथिका भूतकालका सामान्य पक्षको वाक्यमा 'पकाउ' धातुसँग प्रथम पुरुषमा 'आ' पक्षबोधक प्रत्यय लागेको छ । द्वितीय पुरुषको एकवचनसँग 'ए' र बहुवचनसँग 'आऽ' प्रत्यय लागेको छ भने तृतीय पुरुषसँग 'ओ' पक्षबोधक प्रत्यय लागी रूपायन भएको छ । वर्तमान कालको सामान्य पक्षमा 'पकाउ' धातुसँग प्रथमपुरुषको एकवचनमा 'अउँ' र बहुवचनमा 'औँ' पक्षबोधक प्रत्यय लागेको छ । द्वितीय पुरुषमा एकवचन संग 'अ' र बहुवचन संग 'आन्' पक्षबोधक प्रत्यय लागेर क्रियापद रूपायन भएको छ ।

बैतडेली भाषिकामा पूर्णपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालका धातुसँग 'आ', 'ए', 'आइ' रूपायक प्रत्यय कालबोधक प्रत्ययसँग जोडिएर आउँछन् । वर्तमान कालमा पूर्णपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'रइ', 'राइ' पक्षबोधक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यत् कालमा पूर्णपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'इर' पक्षबोधक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै:

पूर्णभूतकालका वाक्यहरू

मुइ बेलि घरै बस्याथ्या । (म हिजो घरमै बसेको थिएँ)

हाम बेलि घरै बस्याथ्या । (हामी हिजो घरमै बसेका थियौँ)

तुइ बेलि घरै बस्याथे । (तँ हिजो घरमै बसेको थिइस्)

तम बेलि घरै बस्याथ्याऽ । (तिमी हिजो घरमै बसेका थियोँ)

उ बेलि घरै बस्याथ्यो । (ऊ हिजो घरमै बसेको थियो ।)

उन बेलि घरै बस्याथ्या । (उनीहरूहिजो घरमै बसेका थिए ।)

पूर्ण वर्तमान कालका वाक्यहरू

मुइ घरै बइरिउं । (म घरमै बसेको छुं ।)

हाम घर बइरेऔं । (हामी घरमै बसेका छौं)

तुइ घरै बइरैछइ । (तँ घरमै बसेको छस् ।)

तम घरै बइरैछौ । (तिमीहरूघरमै बसेका छौ ।)

उ घरै बइरैछ । (ऊ घरमै बसेको छ ।)

उन घरै बइर्यान् । (उनीहरूघरमै बसेका छन् ।)

पूर्ण भविष्यकालका पक्षहरू

मुइ घरै बइरूँलो । (म घरमै बस्नेछु ।)

हाम घरै बइरूँला । (हामी घरमै बस्नेछौ ।)

तुइ घरै बइरलै । (तँ घरमै बस्नेछस् ।)

तम घरै बइरला । (तिमी घरमै बस्नेछौ ।)

उ घरै बइरलो । (ऊ घरै बस्नेछ ।)

उन घरै बइरला । (उनीहरूघरमै बस्नेछन् ।)

माथिका पूर्ण पक्षका भूतकालका वाक्यको क्रियापदमा 'बस्' धातुसँग प्रथम पुरुषमा 'या' पक्ष बोधक प्रत्ययका साथ 'थ्या' रूप जोडिएर रूपायन भएको छ, द्वितीय पुरुषमा पनि 'या' सँग एकवचनमा 'थे' र 'थ्या' रूप जोडिएको छ भने तृतीय पुरुषमा नि 'या' सँग एकवचनमा 'थ्यो' र बहुवचनमा 'थ्या' रूप जोडिएररूपायन भएको छ । पूर्ण पक्षका वर्तमान कालका वाक्यमा 'बस्'धातुसँग प्रथम पुरुषका 'इर्' पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचन 'इउं' र बहुवचनमा 'एऔं' रूप जोडिएको छ । द्वितीय पुरुषमा 'इर्' पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचन 'एछइ' र बहुवचनमा 'एछौ'रूप लागेको छ र तृतीय पुरुषसँग पनि 'इर्' पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'एछ' र बहुवचनमा 'यान' रूप लगाएर बनेको छ । पूर्ण पक्षका भविष्यत् कालका वाक्यमा 'बस्' धातुसँग प्रथम पुरुषमा 'इर्' पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'उँलो', बहुवचनमा 'औलो' पक्ष बोधक प्रत्यय लागेको छ । द्वितीय पुरुषमा 'इर्' पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'लै' र बहुवचन 'ला' रूप लागेको छ भने तृतीय पुरुषमा पनि 'इर्' पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'लो' र बहुवचनमा 'ना' रूप लागेको छ । अतः बैतडेली भाषिकामा

पूर्णपक्ष बनाउन भूत कालमा धातुमा 'या'+ 'थ्य' का रूप, वर्तमान कालमा 'इर्' र भविष्यतकालमा पनि 'इर्' प्रत्यय लगाउनु पर्छ ।

बैतडेली भाषिकामा अपूर्ण पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भूतकालमा व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण दोहोरिएर 'आ' प्रत्यय लाग्दछ भने स्वरान्त धातुमा 'न' आगम भइ सोही वर्ण दोहोरिएर 'आ' प्रत्यय लाग्दछ । वर्तमान कालमा अपूर्ण पक्षको रूपायन व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जनवर्ण दोहोरिने र स्वरान्त धातुमा 'न्' आगम भई 'आ'पक्षबोधक प्रत्यय कालबोधक प्रत्यय भन्दा अगाडी आएर हुन्छ, भने भविष्यत कालमा पनि सोही अनुसार हुन्छ, जस्तै :

अपूर्ण भूतकालका वाक्यहरू

मुइ किताब पड्डाथ्या । (म किताब पढ्दै थिएँ)

हाम किताब पड्डाथ्या । (हामी किताब पढ्दै थियौँ)

तुइ किताब पड्डाथे । (तँ किताब पढ्दै थिइस्)

तम किताब पड्डाथ्याऽ । (तिमीहरूकिताब पढ्दै थियो ।)

उ किताब पड्डाथ्यो । (उ किताब पढ्दै थियो ।)

उन किताब पड्डाथ्या । (उनीहरूकिताब पढ्दै थिए ।)

अपूर्ण वर्तमान कालका वाक्यहरू

मुइ किताब पड्डारिउँ । (म किताब पढ्दै छुँ)

हाम किताब पड्डाथ्यौँ । (हामी किताब पढ्दैछौँ ।)

तुइ किताब पड्डाछइ । (तँ किताब पढ्दै छस् ।)

तम किताब पड्डाछौ । (तिमी किताब पढ्दैछौ ।)

उ किताब पड्डा छ । (उ किताब पढ्दै छ ।)

उन किताब पड्डाच्यान । (उनी किताब पढ्दैछन् ।)

अपूर्ण भविष्यतकालका वाक्यहरू

मुइ किताब पड्डाऱ्याहुँलो । (म किताब पढ्दै हुनेछुँ)

हाम किताब पड्डाऱ्याहुँला । (हामी किताब पढ्दै हुनेछौँ ।)

तुइ किताब पड्डाऱ्याहोलै । (तँ किताब पढ्दै हुनेछस्)

तम किताब पड्डाऱ्या होला । (तिमी किताब पढ्दै हुनेछौँ ।)

उ किताब पड्डाऱ्या होलो । (उ किताब पढ्दै हुनेछ ।)

उन किताब पड्डाऱ्या हुन्ना । (उनीहरूकिताब पढ्दै हुनेछन्)

माथिका अपूर्ण पक्षका भूतकालीन वाक्यका क्रियापदमा 'पड्' धातुसँग प्रथमपुरुषमा व्यञ्जनान्त वर्ण दोहोरिएर 'आ' पक्षबोधक प्रत्ययसँग 'थ्या' रूप जोडिएको छ, द्वितीय पुरुषमा सोही पक्षबोधक प्रत्ययमा एकवचनमा 'थे' र बहुवचनमा 'थ्याऽ' रूप लागेको छ । तृतीय पुरुषमा पनि सोही पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'थ्यो' र बहुवचनमा 'थ्या' रूप लागेको छ । अपूर्ण पक्षको वर्तमानकालीन वाक्यमा 'पड्' धातुसँग प्रथमपुरुषमा व्यञ्जनान्त वर्णको द्वित्वसँगै 'आ' पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'रिउँ' र बहुवचनमा 'र्यौँ' रूप लागेको छ । द्वितीय पुरुषमा सोही पक्ष बोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'छइ' र बहुवचन 'छौ' रूप लागेको छ भने तृतीय पुरुषमा पनि सोही पक्ष बोधक प्रत्ययसँग एकवचन 'छ' र बहुवचनमा 'यान्' रूप लागेको छ । अतः अपूर्ण पक्षका क्रियापदको रूपयान हुँदा व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वणे दोहोरिएर त्यसमा 'आ' प्रत्यय लागि कालबोधक प्रत्यय जोडिन्छ भने स्वरान्त धातुमा 'न्' आगम भइ सोही वर्ण दोहोरिएर 'आ' प्रत्यय लागि कालबोधक प्रत्यय जोडिएर रूपयान हुन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा अज्ञातपक्षका आधारमा क्रियापदको रूपयान हुँदा धातुमा 'रैछ' पक्षबोधक प्रत्यय लाग्दछ , जस्तै :

अज्ञात पक्षका भूतकालीन वाक्यहरू

मुइ बिहानै उठ्यारैछु । (म बिहानै उठेछुँ)

हाम बिहानै उठ्यारैछौँ । (हामी बिहानै उठेछौँ ।)

तुइ बिहानै उठ्यारैछइ । (तँ बिहानै उठेछस्)

तम बिहानै उठ्यारैछौ । (तिमी बिहानै उठेछौ ।)

उ बिहानै उठ्यारैछ । (उ बिहानै उठेछ ।)

उन बिहानै उठ्यारैछन् । (उनी बिहानै उठेछन् ।)

माथिका अज्ञातपक्षका भूतकालीन वाक्यका क्रियापदमा 'उठ्' धातुसँग प्रथम पुरुषमा 'आरै' अज्ञात पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'छु' रूप बहुवचनमा 'छौ' रूप लागेको छ भने द्वितीय पुरुषमा सोही प्रत्यय लागेर एकवचनमा 'छइ' र बहुवचनमा 'छौ' रूप लागेको छ भने तृतीय पुरुषमा पनि सोही पक्षबोधक प्रत्ययसँग एकवचनमा 'छ' र बहुवचनमा 'छन्' रूप जोडिएको छ । अतः अज्ञात पक्षमा 'आरै'पक्षबोधक प्रत्यय र 'छ' रूप लागेर रूपायन हुन्छ ।

बैतडेली भाषिकामा अभ्यस्त पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुमा 'थि' का सङ्कुचित रूप 'थ्यो', 'थ्याऽ', 'थ्या', 'थी' आदि जोडिएर हुन्छ ।

अभ्यस्त पक्षका भूतकालीन वाक्यहरू

मुइ कुरडि सुणन्थ्या । (म कुरा सुन्थेँ)

हाम कुरडि सुणन्थ्या । (हामी कुरा सुन्थ्यौँ ।)

तुइ कुरडि सुणन्थी । (तँ कुरा सुन्थिस् ।)

तम कुरडि सुणन्थ्याऽ । (तिमी कुरा सुन्थ्यौ ।)

उ कुरडि सुणन्थ्यो । (उ कुरा सुन्थ्यो ।)

उन कुरडि सुणन्थ्या । (उनीहरूकुरा सुन्थे ।)

माथिका अभ्यस्त पक्षका भूतकालीन वाक्यका क्रियापद 'सुण्' धातुसँग प्रथम पुरुषमा 'थ्या' पक्षबोधक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा एकवचनमा 'थे' र बहुवचनमा 'थ्याऽ' प्रत्यय र तृतीय पुरुषमा एकवचनमा 'थ्यो' र बहुवचनमा 'थ्या' पक्षबोधक प्रत्यय लागेर रूपायन भएको छ । अतः बैतडेली भाषिकामा अभ्यस्त पक्षको आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'थि' का सङ्कुचित रूप 'थ्या', 'थ्यो', 'थ्याऽ' आदि जोडिएर विचमा 'न' आगम भएररूपायन हुन्छ ।

३.८ भावका आधारमा

क्रियाद्वारा वक्ताको मनोभाव तथा मनोवृत्ति जनाउने कोटिलाई भाव भनिन्छ, (अधिकारी, २०७६पृ.१३८) । भावलाई अर्थपनि भनिन्छ । यो क्रियापद अर्न्तगत पर्ने व्याकरणात्मक कोटि हो । बैतडेली भाषिकामा भाव सामान्यर्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ

र सङ्केतार्थगरी पाँच प्रकारको रहेको छ । वक्ता वा लेखकको सामान्य वृत्ति वा निश्चय बुझाउने क्रियारूपलाई सामान्यर्थ भाव भनिन्छ, (शर्मा, २०७१पृ. ४४७) । यसमा कुनै काम हुने वा नहुने भनी सामान्य रूपमा भाव व्यक्त गरिएको हुन्छ । सामान्यर्थ भाव काल र पक्षसँग रूपायन हुने गर्दछ र कालबोधक रूपायक प्रत्ययबाट नै सामान्यर्थ बोध हुन्छ । आज्ञा, हुकुम आदि अर्थ बुझाउने क्रियारूपलाई आज्ञार्थ भनिन्छ, (गौतम र चौलागाई, २०६७पृ. १९८) क्रियाको कार्य व्यापारमा आज्ञा, आदेश, अनुरोध, आदि अर्थबोधक भाव प्रकट हुनु आज्ञार्थ हो । वैतडेली भाषिकामा आज्ञार्थ द्वितीय पुरुषको एकवचन र बहुवचनसँग मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ । वक्ता वा लेखकको अनुरोध, अनुनय, विन्ती, प्रार्थना, इच्छा आदि वृत्ति बुझाउने भावलाई इच्छार्थक भनिन्छ, (शर्मा, २०७१पृ. ४४८) । वैतडेली भाषिकामा इच्छार्थक भावका क्रियापदहरूपुरुष र वचनका आधारमा रूपायन हुन्छन् । इच्छार्थक भावले भविष्यत काललाई जनाउँदछ । अङ्कल अनुमान, आदि मनोभाव जनाउने क्रियापद सम्भावनार्थक हुन्छन् । यिनीहरूले कुनैपनि कार्यलाई अनिश्चित रूपमा बुझाउँदछन् । त्यसैले यस्ता क्रियापदहरूलाई अनिश्चयार्थक भनिन्छ, (आचार्य, २०५८पृ. १०१) । वैतडेली भाषिकामा सम्भावनार्थक भावको रूपायन लिङ्ग, वचन, र पुरुषका आधारमा हुने गर्दछ । सङ्केतार्थकले पुर्व क्रियामा घटित घटनाको कारणबाट पछिल्ला क्रियाका कार्यको सङ्केत गर्दछ । यसमा दुई वटा क्रिया र वाक्यात्मक संरचना रहने हुनाले पहिलो वाक्य कारणबोधक र दोस्रो वाक्य कार्यबोधक रहेका हुन्छन् (गौतम र चौलागाई, २०६७पृ. ११९) । सङ्केतार्थकले कार्य र कारण दुबैलाई एकै साथ बुझाउँछ । वैतडेली भाषिकामा सङ्केतार्थक भावका वाक्य निर्माण हुँदा दुई अलग-अलग क्रियाहरूआएका हुन्छन् । ती दुई क्रिया पहिलो क्रिया असमापिका र दोस्रो क्रिया समापिका पनि हुन सक्छ भने पहिलो क्रिया समापिका र दोस्रो पनि समापिका नि हुन सक्छ । वैतडेली भाषिकामा यी भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन के कसरी हुन्छ भनेर यस प्रकार देखाउन सकिन्छ :

३.८.१ नमुना सामग्री

वैतडेली भाषिकामा सामान्यार्थ, इच्छार्थ, आज्ञार्थ, सम्भावनार्थ, र सङ्केतार्थक, भावको क्रियाको रूपायन के कसरी हुन्छ भन्ने कुरा निम्नप्रकारको नमुना सामग्रीबाट देखाउन सकिन्छ:

तालिका ३४: सामान्य भावका क्रियापदहरू

भूत काल		वर्तमानकाल		भविष्यतकाल	
बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खाइउं	खाएँ	खानुं	खान्छु	खउंलो	खानेछुं
भान्नाथ्यौ	जादै थियौ	भान्नारिउं	जादै छौं	भान्नाया हुंला	जादै हुनेछौ
रोइथे	रोएको थिइस्	रून्छइ	रून्छस्	रोइरलै	रोएको हुनेछस्
खायाऽ	खायौ	खान्छौ	खान्छौ	खाला	खानेछौ
भाडिछ	बडारेछ	भाडन्छे	बडाछे	भाडली	बडानेछे
पालन्थ्या	पाल्थे	पाल्लान्	पाल्छन्	पालन्ना	पाल्नेछन्
बोलायौ	बोलायौ	बोलाउंनौ	बोलाउंछौं	बोलाउंला	बोलाउनेछौं
खिते	फालिस	खितन्छइ	फाल्छस्	खितलै	फाल्नेछस्
बाल्यो	बाल्यो	बालन्छइ	बाल्छस्	बाललै	बाल्नेछस्

तालिका ३५: आज्ञार्थक भावका क्रियापदहरू

एकवचन / सामान्य आदर		बहुवचन / उच्च आदर	
बैतडीले क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खा	खा	खा	खाउ/खानुहोस्
भा	ज	भा	जाउ/जानुहोस
रो	रो	रोउ	रोउ/रूनुहोस
भाड्	बडार्	भाड	बडार/बडानुहोस्
पाल्	पाल्	पाल	पाल/पाल्नुहोस
बोल्	बोल्	बोल	बोल/बोल्नुहोस्
खित	खित्	खित	फाल/फाल्नुहोस्
बाल्	बाल्	बाल	बाल/बाल्नुहोस्
भण्	भन्	भण	भन/भन्नुहोस्
गर्	गर्	गर	गर/गर्नुहोस्

तालिका ३६: इच्छार्थक भावका क्रियापदहरू

एक बचन सामान्य आदर		बहुवचन उच्च आदर	
बैतडीले क्रियापद	नेपाली	बैतडेली	नेपाली क्रियापद
भुँ	जाउँ	भाउँ	जाऔँ
खाएइ	खाएस्	खाया	खाए
भाड्औ	बडारोस्	भाडून्	बडारून्
पालुँ	पालुँ	पालउँ	पालौँ
खिचउ	खिचोस्	खिचून्	खिचून्
गरूँ	गरूँ	गरौँ	गरौँ
पकाएइ	पकाएस्	पकाया	पकाए
खितऔ	फालोस्	खितौँ	फालौँ
बसुँ	बसुँ	बसौँ	बसौँ
दगुडेइ	दगुरेस्	दगुड्या	दगुडे
भणउ	भनोस्	भणुन्	भनुन्

तालिका ३७: सम्भावनार्थक भावका क्रियापदहरू

एकवचन सामान्य आदर		बहुवचन उच्च आदर	
बैतडीले क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
भुउँलो	जाउँला	भुउँला	जाऔँला
खालै	खालास्	खाला	खाऔँला
भाडलो	बडार्ला	भाडलान्	बडार्लान्
पाल्लो	पालुँला	पालला	पालौला
खिचली	खिचलिस्	खिचल्लिउ	खिचौँला
गरली	गर्लिस्	गरल्लिउ	गरौला
पकालै	पकाउलास्	पकाउला	पकाऔँला
खितलै	फाल्लास	खितला	फालौला
बसली	बस्लिस्	बसल्लिउ	बसौला

तालिका ३८: सङ्केतार्थ भावका क्रियापदहरू

बैतडेली वाक्य	नेपाली वाक्य
घाम लाग्याले बाटो सुकलो ।	घाम पच्यो भने बाटो सुक्छ
चैतो मैना आयाबटि मामा भेट्टु औन्ना ।	चैतको महिना आयो भने मामा भेट्न आउलान्
फुल फुल्याले वास्ना आलो ।	फूल फूल्यो भने वास्ना आउँथ्यो ।
हिउं पड्याले खेल्लु भान्थ्या	हिउं पच्यो भने खेलन जाने थिएँ
गीताले कुरडि बतायो पुइ मुइ पत्याएँ	गीताले कुरा बताइन् अनि म पत्याएँ ।
आगाइ गयाभ्या अइलसम्म आइभान्थेँ	अघि गएको भए अहिलेसम्म आइसक्ये ।
पानी पड्या ठण्णो होलो ।	पानी पच्यो भने शीतल हुन्छ ।
तुइ पड्या भयाले पड	तँ पढ्छस भने पढ ।
भट्ट आयाभग्या खान पौन्थे ।	छिटो आएको भए खान पाउँथ्यो ।

३.८.२ नियम:बैतडेली भाषिकामा भावका आधारमा रूपायन के-कसरी हुन्छ भन्ने नियमहरूयस प्रकार रहेका छन् :

(अ) बैतडेली भाषिकामा सामान्यार्थ भावको आधारमा क्रियापदको रूपयान हुँदा भूतकालमा धातुसँग 'उ', 'औँ', 'ए', 'आ', 'आऽ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्छदन् । प्रथम पुरुषका धातुसँग एकवचनमा 'उ' र बहुवचनमा 'औँ' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा एक वचनमा 'ए', 'इ' र बहुवचनमा 'आऽ' प्रत्यय र तृतीय पुरुषसँग एकवचनमा 'इछ', 'एछ' बहुवचनमा 'आ' जस्ता रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । वर्तमान कालको सामान्यार्थ भावका आधारमा क्रियापदको रूपयान हुँदा धातुसँग 'उ' 'इउँ', 'अइ', 'ए', 'औ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । प्रथम पुरुषमा धातुसँग एकवचनमा 'उ', 'इउँ' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा धातुसँग एकवचन 'अइ', 'इ' र बहुवचनमा 'औ' प्रत्यय र तृतीय पुरुषको एकवचनमा 'अ', 'एर' बहुवचनमा 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यत कालको सामान्यार्थक भावमा प्रथम पुरुष एकवचनमा धातुसँग 'औ' र बहुवचनमा 'य्या' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, द्वितीय पुरुषको एकवचनमा

धातुसँग 'लै', 'ली' र बहुवचनमा 'ला' रूपायक प्रत्यय र तृतीय पुरुषको एकवचनमा 'ला', 'ली' र बहुवचनमा 'ना' रूपायक प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा आज्ञार्थक भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन एकवचन वा सामान्य आदरका आधारमा हुँदा कुनै रूपायक प्रत्यय लाग्दैन । आकारान्त धातु जस्ताको त्यस्तै प्रयोग हुन्छन्, व्यञ्जनान्त धातु हलन्त नै उच्चारण हुन्छन् र 'उ'कारान्त धातु 'ओ'कारमा परिवर्तन हुन्छन् भने बहुवचन वा उच्च/मध्ययम आदरको व्यञ्जनान्त धातु अजन्त उच्चारण हुन्छन् । आकारान्त धातु जस्ताको त्यस्तै र उकारान्त धातु 'ओउ'मा परिवर्तन भएर रूपायन हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा आज्ञार्थक भावका एकवचनबोधी क्रियापद र सामान्य आदर तथा बहुवचनबोधी क्रियापद र उच्च/मध्ययम आदरका क्रियापदमा कुनै भेद पाइदैन ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा इच्छार्थक भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा एकवचनबोधी इच्छार्थ भावका क्रियापदमा प्रथम पुरुष एकवचनसँग 'उँ' र बहुवचनसँग 'आउँ' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुष एकवचनसँग 'एइ' र बहुवचनसँग 'आ' रूपायक प्रत्यय र तृतीय पुरुष एकवचनसँग 'अउ' रूपायक प्रत्यय र बहुवचनसँग 'उन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा सम्भावनार्थक भावका क्रियापदको रूपायन हुँदा प्रथम पुरुषका एकवचनबोधी सम्भावनार्थक क्रियापदमा 'लो' र बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'उँला' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषका एकवचनबोधी क्रियापदमा 'लै', 'ली' रूपायक प्रत्यय र बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'लिउँ', 'ला' रूपायक प्रत्यय तथा तृतीय पुरुषका एकवचनबोधी क्रियापदमा 'लो', 'ली' र बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'ना' 'इन' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ ।

(उ) बैतडेली भाषिकामा सङ्केतार्थक भावका क्रियापदको रूपायन हुँदा कुनै वाक्यमा पहिलो क्रिया असमापिका र दोस्रो क्रिया समापिका हुन्छन् भने कुनै वाक्यमा दुवै क्रिया समापिका हुने गर्दछन् । सङ्केतार्थक भावमा धातुसँग 'याले', 'याबटि', 'याभ्या' जस्ता प्रत्यय लाग्ने भने वाक्यको पहिलो क्रिया असमापिका हुन्छ । दुवै क्रिया समापिका हुने वाक्यको विचमा 'पुइ' जस्ता संयोजक जोडिन्छ ।

३.८.३ विश्लेषण

भावका आधारमा बैतडेली क्रियापदको रूपायन सामान्यार्थक, इच्छार्थक सम्भावनार्थक, आज्ञार्थक र सङ्केतार्थक आधारमा हुन्छ । यिनै भावको रूपायन के-कसरी हुन्छ भन्ने कुरा माथिका नमुना सामग्री र नियमका आधारमा यस प्रकार विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

(अ) बैतडेली भाषिकामा सामान्यार्थ भावको आधारमा क्रियापदको रूपयान हुँदा भूतकालमा धातुसँग 'उं', 'औं', 'ए', 'आ', 'आऽ', 'ओ' रूपायक प्रत्यय लाग्छदन् । प्रथम पुरुषका धातुसँग एकवचनमा 'उं' र बहुवचनमा 'औं' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा एक वचनमा 'ए', 'इ' र बहुवचनमा 'आऽ' प्रत्यय र तृतीय पुरुषसँग एकवचनमा 'इछ', 'एछ' बहुवचनमा 'आ' जस्ता रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । वर्तमान कालको सामान्यार्थ भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा धातुसँग 'उ' 'इउं', 'अइ', 'ए', 'औ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । प्रथम पुरुषमा धातुसँग एकवचनमा 'उ', 'इउं' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषमा धातुसँग एकवचनमा 'अइ', 'इ' र बहुवचनमा 'औ' प्रत्यय र तृतीय पुरुषको एकवचनमा 'अ', 'एर' बहुवचनमा 'आन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । भविष्यत् कालको सामान्यार्थक भावमा प्रथम पुरुष एकवचनमा धातुसँग 'औ' र बहुवचनमा 'य्या' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, द्वितीय पुरुषको एकवचनमा धातुसँग 'लै', 'ली' र बहुवचनमा 'ला' रूपायक प्रत्यय र तृतीय पुरुषको एकवचनमा 'ला', 'ली' र बहुवचनमा 'ना' रूपायक प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ, जस्तै :

मुइले भाड भाडिउं । (मैले फोहोर बडारें ।)

मुइ भाड भाड्डाथिउं । (मैले फोहोर बडादै थिएँ ।)

मुइले भाड भाड्याथ्या । (मैले फोहोर बडारेको थिएँ ।)

मुइले भाड् भाड्यारैछुं । (मैले फोहोर बडारेछु ।)

मुइ भाड भाडन्थ्या । (म फोहोर बडार्थे ।)

मुइ भाड भाड्डौं । (म फोहोर बडाछुं ।)

मुइ भाड भाड्डायुं । (म फोहोर बडादै छु ।)

मुइले भाड भाडिराखिउं । (मैले फोहोर बडारेको छुं ।)

मुइ भाड भाड्लो । (म फोहोर बडानेछु)

मुइ भाड भाड्डा हुँलो । (म फोहोर बडादै हुनेछुं ।)

मुइ भाड भाडिराख्लो । (मैले फोहोर बडारेको हुनेछु)

माथिका वाक्यमा 'भाड्' धातुमा भूत , वर्तमान र भविष्यत कालका सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षका आधारमा सामान्यर्थ भाव व्यक्त गरिएको छ । सामान्यर्थ भाव काल पक्षका आधारमा अभिव्यक्त हुन्छ । यसको विस्तृत चर्चा कालका आधारमा र पक्षमा आधारमा क्रियापदको रूपायनमा भइसकेको छ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा आज्ञार्थक भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन एकवचन वा सामान्य आदरका आधारमा हुँदा कुनै रूपायक प्रत्यय लाग्दैन । आकारान्त धातु जस्ताको त्यस्तै प्रयोग हुन्छन्, व्यञ्जनान्त धातु हलन्त नै उच्चारण हुन्छन् र 'उ'कारान्त धातु 'ओ'कारमा परिवर्तन हुन्छन् भने बहुवचन वा उच्च/मध्यम आदरको व्यञ्जनान्त धातु अजन्त उच्चारण हुन्छन् । आकारान्त धातु जस्ताको त्यस्तै र उकारान्त धातु 'ओउ'मा परिवर्तन भएर रूपायन हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा आज्ञार्थक भावका एकवचन बोधी क्रियापद र सामान्य आदर तथा बहुवचनबोधी क्रियापद र उच्च/मध्यम आदरका क्रियापदमा कुनै भेद पाइदैन, जस्तै :

तुइ खानाकी खा । (तँ खाना खा)

तम खानाकी खा । (तिमी खाना खाउ)

तुइ गोरबाच्छा पाल् । (तँ गाइभैसी पाल्)

तम गोरबाच्छा पाल । (तिमीहरूगाइभैसी पाल।)

माथिका वाक्यमा 'खा' धातुमा सामान्य आदर वा एकवचनमा आज्ञार्थ भाव बुझाउन 'खा' रूप आएको छ भने बहुवचनमा उच्च आदर भाव बुझाउन पनि 'खा' रूप नै आएको छ । यसमा लेख्य रूपमा भेद नभइपनि कथ्य रूपमा उच्च आदरार्थी वा बहुवचनबोधक 'खा' रूपको तान सामान्य आदर वा एकवचन बोधक 'खा'को भन्दा बढी हुन्छ । त्यसैगरी 'पाल्' रूप एकवचन वा सामान्य आदरमा हलन्त उच्चारण हुन्छ भने बहुवचन वा उच्च आदरमा अजन्त हुन्छ । यसरी आज्ञार्थ भावको रूपायन द्वितीय पुरुषको वर्तमानमा मात्र हुन्छ ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा इच्छार्थक भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा एकवचनबोधी इच्छार्थ भावका क्रियापदमा प्रथम पुरुष एकवचन सँग 'उँ' र बहुवचन सँग 'आउँ' रूपायक

प्रत्यय, द्वितीय पुरुष एकवचनसँग 'एइ' र बहुवचनसँग 'आ' रूपायक प्रत्यय र तृतीय पुरुष एकवचनसँग 'अउ' रूपायक प्रत्यय र बहुवचनसँग 'ऊन्' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

मुइ घर भूँ । (म घर जाउँ ।)

हाम घर भाउँ । (हामी घर जाऔँ)

तुइ घर भाएइ । (तँ घर गएस्)

तम घर भाया । (तिमी घर गए)

उ घर भउ । (ऊ घर जाओस्)

उन घर भौन् । (उनीहरूघर जाऊन् ।)

माथिका आज्ञार्थ बोधक वाक्यमा प्रथम पुरुषको एकवचनसँग धातुमा 'उं' र बहुवचनसँगै 'आउँ' प्रत्यय लागेर आज्ञार्थ रूप बनेको छ । द्वितीय पुरुषको एकवचनसँग 'एइ' र बहुवचनसँग 'आ' प्रत्यय लागेर रूपायन भएको छ भने तृतीय पुरुषको एकवचनमा 'अउ' र बहुवचनमा 'ऊन्' प्रत्यय लागेर आज्ञार्थ बोधक रूप बनेको छ ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा सम्भावनार्थ भावका क्रियापदको रूपायन हुँदा प्रथम पुरुषका एकवचनबोधी सम्भावनार्थक क्रियापदमा 'लो' र बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'उँला' रूपायक प्रत्यय, द्वितीय पुरुषका एकवचनबोधी क्रियापदमा 'लै, 'ली' रूपायक प्रत्यय र बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'लिउँ', 'ला' रूपायक प्रत्यय तथा तृतीय पुरुषका एकवचनबोधी क्रियापदमा 'लो', 'ली' र बहुवचनबोधी क्रियापदमा 'ना' 'इन' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ, जस्तै :

मुइ फोटो खिच्लो । (म फोटो खिचुँला)

हामफोटो खिच्ला । (हामी फोटो खिचौँला)

तुइ फोटो खिचली । (तँ फोटो खिचिस)

तम फोटो खिचला । (तिमी फोटो खिचौला ।)

उ फोटो खिचलो । (ऊ फोटो खिच्ला ।)

उन फोटो खिचन्ना । (उनी फोटो खिच्लान्)

माथिका सम्भावनार्थक वाक्यमा क्रियापदको रूपायन हुँदा प्रथम पुरुषको एकवचनबोधक धातुमा 'लो' र बहुवचनमा 'ला' रूपायक प्रत्यय लागेको छ । द्वितीय पुरुषको एकवचनबोधक

क्रियापदमा धातुसँग 'लै' र बहुवचनसँगै 'अला' रूपायक प्रत्यय लागेको छ भने तृतीय पुरुषको एकवचनमा 'लो' र बहुवचनमा 'ना' रूपायक प्रत्यय लागेको छ । अतः सम्भावनार्थक भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा भविष्यतकाल, वचन र पुरुषका आधारमा हुने गर्दछ ।

(उ) बैतडेली भाषिकामा सङ्केतार्थक भावका क्रियापदको रूपायन हुँदा कुनै वाक्यमा पहिलो क्रिया असमापिका र दोस्रो क्रिया समापिका हुन्छन् भने कुनै वाक्यमा दुवै क्रिया समापिका हुने गर्दछन् । सङ्केतार्थक भावमा धातुसँग 'याले', 'याबटि', 'याभ्या' जस्ता प्रत्यय लाग्ने भने वाक्यको पहिलो क्रिया असमापिका हुन्छ । दुवै क्रिया समापिका हुने वाक्यको विचमा 'पुइ' जस्ता संयोजक जोडिन्छ, जस्तै :

फूल फुल्याले वास्ना आलो । (फूल फूल्यो भने वास्ना आउँछ ।)

चैतो मइना आयाबटि मामा भेट्टु औन्ना । (चैतको महिना आयो भने मामा भेट्न आउनुहुन्छ ।)

गीताले कुरडि बतायो पुइ मुइपत्याए । (गीताले कुरा बतायो अनि म पत्याएँ ।)

माथिका सङ्केतार्थक वाक्यमा पहिलो वाक्यमा 'फुल्याले' 'आलो' क्रियापदको सङ्केत गरेको छ । यहाँ 'फुल्' धातुमा 'याले' रूपायक प्रत्यय लागेर 'फुल्याले' रूप बनेको छ भने 'आउ' धातुमा 'लो' रूपायक प्रत्यय लागेर 'आलो' रूप बनेको छ । दोस्रो वाक्यमा 'आयाबटि' क्रियापदले 'औन्ना' क्रियापदको सङ्केत गरेको छ । जहाँ 'आउ' धातुमा 'याबटि'रूपायक प्रत्यय लागेर 'आयाबटि' रूप बनेको छ भने 'आउ' धातुमा 'ना' प्रत्यय लागेर 'औन्ना' रूप बनेको छ । त्यसैगरि तेस्रो वाक्यमा 'बताउ' धातुमा 'ओ' प्रत्यय लागेर 'बतायो' र 'पत्याउ' धातुमा 'ए' प्रत्यय लागेर 'पत्याए' रूप बनेको छ यहाँ 'पुइ' संयोजकले जोडेर सङ्केतार्थक वाक्य बनेको छ । अतः बैतडेली भाषिकामा धातुसँग 'याले', 'याबटि', 'लो', 'ना' जस्ता रूपायक प्रत्यय जोडेर सङ्केतार्थक वाक्य बन्दछ भने समापिका क्रियापदमा संयोजकले जोडेर पनि सङ्केतार्थक रूप बन्दछ ।

३.९ वाच्यका आधारमा

वाक्यमा कर्ता, कर्म र भाव(क्रिया) मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ, (अधिकारी, २०४९पृ.१८२)। वाच्य भनेको कथन वा भनाइ हो, जुन क्रियासँग

सम्बन्धित हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा वाच्य कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तीन प्रकारको हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्य र भाववाच्यको प्रयोग न्यून मात्रामा हुने गर्दछ । यस भाषिकामा वाच्यका आधारमा क्रियापदको रूपायन के कसरी हुन्छ भन्ने कुरा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

३.९.१ नमुना सामग्री :

बैतडेली भाषिकामा कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्यका क्रियापदहरूयस प्रकार रहेका छन् :

तालिका ३९ : कर्तृवाच्यका क्रियापद

सकर्मक कर्तृवाच्यका क्रियापद		अकर्मक कर्तृवाच्यका क्रियापद	
बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
खानउँ	खान्छुँ	बस्सिउँ	बस्छुँ
लेख्खौँ	लेख्छौँ	गया	गाएँ
गाउछइ	गाउछस्	नाच्यो	नाच्यो
हेरन्छ	हेर्छ	सियो	सुत्यो
पडन्छे	पढ्छे	रून्छे	रून्छे
काट्यो	काट्यो	हासन्छ	हाँस्छ
धेक्यो	देखे	भान्छइ	जान्छस्
किन्या	किनैँ	आया	आयौँ
बोलायो	बोलायो	उठ्ठउ	उठ्छुँ

तालिका ४०: कर्मवाच्यका क्रियापद

बैतडेली वाक्य	नेपाली वाक्य
मुइबठे रूख काटियो ।	मद्वारा रूख काटियो ।
मुइबठे भलिबल खेलियो	मद्वारा भलिबल खेलियो ।
मुइहाता काम गरियो ।	मद्वारा काम गरियो ।
रामहाता हाणाइ पाइयो ।	रामद्वारा पिटाइ खाइयो ।
टिभीबठै समाचार सुणियो ।	टिभिद्वारा समाचार सुनियो ।
पवनान्बठै धन्यवाद पाइयो ।	पाहुनाद्वारा धन्यवाद पाइयो ।

तालिका ४१: भाववाच्यका क्रियापद

बैतडेली वाक्य	नेपाली वाक्य
उसोइ पड्ग्या चुनाउमाइ लै उठ्ठेइलो ।	उस्तै परे चुनावमा पनि उठिन्छ ।
बेलि त कतिब नाच्चियो ।	हिजो त खुब नाचियो ।
जाडरक्सी खायाले भट्टै मर्रेइलो ।	जाडरक्सी खाए छिट्टै मरिएला ।
आज त ह्याँई बस्सिन्यो ।	आज त यतै बसिन्छ ।
कतिब रूइयो ।	खुब रोइयो ।

३.९.२ नियम: बैतडेली भाषिकामा वाच्यका आधारमा रूपायन के-कसरी हुन्छ भन्ने नियमहरूयस प्रकार रहेका छन् :

(अ) बैतडेली भाषिकामा कर्ता जुन पुरुष, लिङ्ग र वचनको छ क्रिया पनि त्यहि कर्ता अनुसारकै भई कर्ता र क्रिया बिच पदसङ्गति हुन्छ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा कर्तृवाच्य सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाबाट बन्दछ ।

(इ) कर्तृवाच्यको क्रियाको रूपायन धातुसँग कालबोधक, पक्षबोधक प्रत्ययका साथै कर्ता अनुसारको लिङ्ग, वचन र पुरुषबोधक प्रत्यय जोडिएर हुन्छ ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्यका क्रियापद धातुसँग 'इ' रूपायक प्रत्यय र कर्तामा 'बठै', 'हाता' जस्ता विभक्ति लागेर बन्दछन् ।

(उ) बैतडेली भाषिकाको कर्मवाच्यमा कर्म प्रधान भई त्यसकै आधारमा लिङ्ग, वचन, पुरुष अनुसार क्रियाभई पदसङ्गति हुन्छ ।

(ऊ) बैतडेली भाषिकाको भाववाच्यमा प्रायः कर्ता लुप्त र क्रियाप्रधान भई धातुमा 'इ' प्रत्यय जोडिन्छ । यस भाषिकामा 'इ' प्रत्ययका अगाडि आउने व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण दोहोरिन्छ ।

३.९. विश्लेषण

(अ) बैतडेली भाषिकामा कर्ता जुन पुरुष, लिङ्ग र वचनको छ क्रिया पनि त्यहि कर्ता अनुसारकै भई कर्ता र क्रियाविच पदसङ्गति हुन्छ, जस्तै :

मुइ भात खानउँ । (म भात खान्छुं ।)

हाम काम गद्दायुं । (हामी काम गर्दै छौं ।)

तमुन किताब पड्न्छौं । (तिमीहरूकिताब पढ्छौं ।)

उइले खानाकी खायो । (उसले खाना खायो ।)

माथिका वाक्यमा 'खानउँ' प्रथम पुरुष, एकवचन कर्ता 'मुइ' अनुसार आएको छ । 'गद्दायुं'रूप प्रथम पुरुष बहुवचन कर्ता 'हाम' अनुसार आएको छ । 'पड्न्छौं' रूप द्वितीय पुरुष, बहुवचन 'तमुन' अनुसार आएको छ भने 'खायो'रूप तृतीय पुरुष, एकवचन कर्ता अनुसार आएको छ । अतः बैतडेली भाषिकाको कर्तृवाच्यमा कर्ता अनुसार क्रियापदको रूपायन हुने गर्दछ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा कर्तृवाच्य सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाबाट बन्दछ, जस्तै :

सकर्मक कर्तृवाच्य

‘मुइ’ कविता लेख्खउँ । (म कविता लेख्छुँ ।)

तुइ गीत गाउछइ । (त गीत गाउँछस् ।)

उनले रूख काट्यो । (उनीहरूले रूख काटे ।)

हामले किताब किन्या । (हामीले किताब किन्यौं ।)

अकर्मक कर्तृवाच्य

मुइ घर गया । (म घर गएँ ।)

भाइ सियो । (भाइ सुत्यो ।)

बइनि रून्छे । (बहिनी रून्छे ।)

उ नाच्यो । (ऊ नाच्यो ।)

सकर्मक वाच्य भन्नाले सामान्यतया ‘के र कस्लाई’ भनी प्रश्न गर्दा उत्तर आउने वाक्यलाई बुझिन्छ भने अकर्मक वाच्य भन्नाले सामान्यतया ‘के र कस्लाई’को उत्तर नआउने वाक्यलाई बुझिन्छ । माथिका वाक्यमा सकर्मक कर्तृवाच्यमा ‘लेख्खउँ’ क्रियापदमा ‘कविता’, ‘गाउछइ’ क्रियापदमा ‘गीत’, ‘काट्यो’ क्रियापदमा ‘रूख’ र ‘किन्या’ क्रियापदमा ‘किताब’ कर्मका रूपमा आएका छन् भने अकर्मक कर्तृवाच्यमा ‘गया’, ‘सियो’, ‘रून्छ’ र ‘नाच्यो’ क्रियापद बिना कर्म नै आएका छन् । अतः बेतडेली भाषिकाको कर्तृवाच्य सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाबाट बन्दछ ।

(इ) कर्तृवाच्यको क्रियाको रूपायन धातुसँग कालबोधक, पक्षबोधक प्रत्ययका साथै कर्ता अनुसारको लिङ्ग, वचन र पुरुषबोधक प्रत्यय जोडिएर हुन्छ, जस्तै :

मुइ किताब पड्डा छु । (म किताब पढ्दै छु)

हाम किताब पड्डार्थ्या । (हामी किताब पढ्दै थियौं ।)

उ किताब पड्न्थ्यो । (उ किताब पढ्थ्यो ।)

तुइले किताब पडरइछै । (तैले किताब पढेकी छस्।)

तमुन् किताब पडला । (तिमीहरूकिताब पढ्ने छौं ।)

माथिका कर्तृवाच्यका क्रियापदमा 'पड्' धातुमा वर्तमान काल, अपूर्ण पक्ष अनुसार 'पड्डा छुँ' भूत काल, अपूर्ण, पक्षमा 'पड्डार्थ्या', भूत काल अभयस्त पक्ष अनुसार 'पड्न्थ्यो', वर्तमान काल पूर्णपक्ष अनुसार 'पडरइछै' र भविष्यतकाल सामान्य पक्ष अनुसार 'पडला' रूप बनेको छ । अतः बैतडेली कर्तृवाच्यका क्रियापद कालबोधक एवं पक्षबोधक प्रत्यय लागेर कर्ताअनुसार पदसंगति भएर बन्दछन् ।

(ई) बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्यका क्रियापद धातुसँग 'इ' रूपायक प्रत्यय र कर्तामा 'बठै', 'हाता' जस्ता विभक्ति लागेर बन्दछन्, जस्तै:

मुबठै रूख काटियो । (मद्वारा रूख काटियो ।)

हामबठै भलिबल खेलियो । (हामीद्वारा भलिबल खेलियो ।)

तो हाता काम गराइयो । (तिमीद्वारा काम गराइयो)

रामहाता हाणाइ पाइयो । (रामद्वारा पिटाइ खाइयो)

माथिका कर्तृवाच्यमा 'काटियो' रूप काट् धातुमा 'इ' प्रत्यय, 'खेलियो' रूप 'खेल्' धातुमा 'इ' प्रत्यय, 'गराइयो' रूप 'गराउ' धातुमा 'इ' प्रत्यय र 'पाइयो' रूप 'पाउ' धातुमा 'इ' प्रत्यय लागेर बनेको छ भने कर्तामा 'बठै', 'हाता' विभक्ति लागेका छन् । अतः बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्यका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा कर्तामा 'बठै' 'हाता' विभक्ति लाग्ने र क्रियामा धातुसँग 'इ' विभक्ति लाग्दछ ।

(उ) बैतडेली भाषिकाको कर्मवाच्यमा कर्म प्रधान भई त्यसकै आधारमा लिङ्ग, वचन, पुरुष अनुसार क्रियाभई पदसङ्गति हुन्छ, जस्तै :

टिभिवठै समाचार सुणियो । (टिभिवाट समाचार सुनियो ।)

पौनाबठै धन्यवाद पाइयो । (पाहुनावाट धन्यवाद पाइयो ।)

माथिका कर्मवाच्यमा पहिलो वाक्यमा 'सुणियो' क्रियापद समाचारका आधारमा आएको र उक्त वाक्यमा 'समाचार' प्रधान रहेका छ भने दोस्रो वाक्यमा 'धन्यवाद' का आधारमा 'पाइयो' क्रियापद आएको छ । र उक्त वाक्यमा 'धन्यवाद' प्रधान रहेको छ ।

(ऊ) बैतडेली भाषिकाको भाववाच्यमा प्रायः कर्ता लुप्त र क्रियाप्रधान भई धातुमा 'इ' प्रत्यय जोडिन्छ । यस भाषिकामा 'इ' प्रत्ययका अगाडि आउने व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण दोहोरिन्छ, जस्तै :

उसोइ पङ्ग्या चुनावमाइलै उठ्ठेइलो । (उस्तै परे चुवानमा पनि उठिन्छ ।)

बेलि त कतिब नाच्चियो । (हिजो त खुब नाचियो ।)

आज त ह्याँइ बस्सिन्यो । (आज त यतै बसिन्छ ।)

माथिका भाववाच्यका वाक्यमा क्रियापद प्रमुख रहेका छन् । 'उठ्ठेइलो'रूप उठ् धातुमा 'ठ' को द्वित्व भइ 'इ' प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'नाच्चियो'रूप 'नाच्' धातुमा 'च' को द्वित्व भइ 'इ' प्रत्यय लागेर बनेको छ । 'बस्सिन्यो' रूप 'बस्' धातुमा 'स्' द्वित्व भई 'इ' प्रत्यय लागेर बनेको छ । अतः बैतडेली भाषिकामा भाववाच्यका क्रियापदमा क्रियापद प्रमुख हुने, व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण द्वित्व हुने र 'इ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । यद्यपि बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्य र भाववाच्यको प्रयोग निकै कम मात्रामा गरिन्छ ।

३.१०ध्रुवीयताका आधारमा

वाक्यको करण-अकरण व्यवस्थालाई ध्रुवीयता भनिन्छ । करण र अकरण दुई व्यतिरेकी ध्रुव हुन् । करण वाक्यको अर्को ध्रुव अकरण वाक्य हो भने अकरण वाक्यको अर्को ध्रुव करण वाक्य हो (शर्मा, २०७१पृ. ४५७) । करण र अकरण क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हुन् । करणले 'हो' वा 'छ' भन्ने सकारात्मक अर्थ दिन्छ भने अकरणले 'होइन' वा 'छैन' भन्ने नकारात्मक अर्थ दिन्छ । बैतडेली भाषिकामा पनि करण र अकरण वाक्यको आफ्नै व्यवस्था रहेको छ । बैतडेली भाषिकामा ध्रुवीयताका आधारमा क्रियापदको रूपायन केकसरी हुन्छ भन्ने कुरा यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

३.१०.१ नमुना सामग्री

तालिका ४२: करण वाक्यका क्रियापदहरू

भूतकाल		वर्तमान काल		भविष्यतकाल	
बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
गया	गएँ	भानौं	जान्छुं	भाउंलो	जानेछुं
खाया	खायौं	खानौं	खान्छौं	खाउंला	खानेछौं
पडेइ	पढिस्	पड्न्छइ	पढ्छस्	पडलै	पढनेछस्
गन्थाऽ	गन्थौ	गरन्छौ	गछौं	गरला	गर्नेछौ
भण्यो	भन्यो	भणन्छ	भन्छन्	भणन्ना	भन्नेछन्

तालिका ४३: अकरण वाक्यका क्रियापदहरू

भूतकाल		वर्तमान काल		भविष्यतकाल	
बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद	बैतडेली क्रियापद	नेपाली क्रियापद
नाइगया	गइन	नाइभानो	जाँदिन	नाइभाउंलो	जानेछैन्
नाइखाया	खाइनौं	नाइखाना	खादैनाँ	जनखाउंला	खानेछैनाँ
नाइपडेइ	पढिनस्	नाइपड्डइ	पढ्दैनस्	जनपडलै	पढनेछैनस्
नाइगन्थाऽ	गरेनौ	नाइगद्दा	गर्दैनाँ	जनगरला	गर्नेछैनौ
नाइभण्यो	भनेन्	नाइभण्णो	भन्दैन्	जनभणलो	भन्नेछैन्
नाइखायो	खाएनन्	नाइखाना	खादैनन्	नाइखान्ना	खानेछैनन्

३.१०.२ नियम: बैतडेली भाषिकामा धुवीयताका आधारमा रूपायन के-कसरी हुन्छ भन्ने नियमहरूयस प्रकार रहेका छन् :

(अ) बैतडेली भाषिकामा करण वाक्यहरूभनेका सकारात्मक वाक्य बुझाउने सबै वाक्य हुन् । करण वाक्यका क्रियापदले सकारात्मक अर्थ बोकेको हुन्छ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा करण वाक्यबाट अकरण बनाउँदा क्रियापदका अगाडी 'ना', वा 'जन' रूप लाग्दछ । बैतडेली भाषिकाका विध्यर्थ र सम्भावनार्थ क्रियामा अकरणवाची 'जन' अग्रवर्ती भएर आउँछ भने अन्य क्रियापदमा 'नाइ' आउँदछ ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा कृदन्त अव्यय (असमापिका क्रिया) को अकरण रूप बनाउँदा त्यसको अगाडि 'न' थपिन्छ ।

(ई) बैतडेली भाषिकाको अज्ञात भूतको अकरण रूप बनाउँदा क्रियाको अगाडि 'न' थपिन्छ ।

(उ) बैतडेली भाषिकामा युगल अकरण रूप बनाउँदा पहिला 'न' र अन्तिममा 'नाइ' थपिन्छ ।

३.१०.३ विश्लेषण

(अ) बैतडेली भाषिकामा करण वाक्यहरूभनेका सकारात्मक वाक्य बुझाउने सबै वाक्य हुन् । करण वाक्यका क्रियापदले सकारात्मक अर्थ बोकेको हुन्छ, जस्तै :

राम घर भान्छ । (राम घर जान्छ ।)

मुइ भात खानउँ । (म भात खान्छु ।)

उ किताब पड्डा छ । (ऊ किताब पढ्दै छ ।)

हाम भोल घुम्म भाउँला । (हामी भोलि घुम्न जाउँला ।)

माथिका वाक्यमा रहेका 'भान्छ', 'खानउँ', 'पड्डा छ' र 'भाउँला' रूपले सकारात्मक अर्थ दिएकाले ती करण वाक्य हुन् । यिनको क्रियापदका रूप कालगत र पक्षगत प्रत्यय लागेर कर्ताको संगति अनुसार बन्दछ ।

(आ) बैतडेली भाषिकामा करण वाक्यबाट अकरण बनाउँदा क्रियापदका अगाडी 'ना', वा 'जन' रूप लाग्दछ । बैतडेली भाषिकाका विध्यर्थ र सम्भावनार्थ क्रियामा अकरणवाची 'जन' अग्रवर्ती भएर आउँछ भने अन्य क्रियापदमा 'नाइ' आउँदछ ,जस्तै :

करण वाक्य

अकरण वाक्य

राम घर भान्छ । (राम घर जान्छ ।)

राम घर नाइभानो । (राम घर जाँदैन)

हाम फिल्म हेद्दौ । (हामी फिल्म हेछौं ।)

हाम फिल्म नाइहेद्दा । (हामी फिल्म हेर्दैनौं)

तुइ किताब पडलै । (तँ किताब पढ्लास्)

तुइ किताब जनपडलै (तँ किताब नपढ्लास्)

गीता ब्या होइभौ । (गीताको बिहे होओस्)

गीता ब्या जनहोइभौ (गीताको बिहे नहोस् ।)

माथिका अकरण वाक्यमा 'भान्छ', 'हेद्दौ' जस्ता त्रियापदमा अगाडि 'नाइ' रूप जोडिएको छ भने ईच्छार्थबोधक 'होइभौ' क्रियापदको अकरण रूप बन्दा अगाडि 'जन' थपिएर 'जनहोइभौ' रूप बनेको छ । त्यसैगरि सम्भावनार्थक 'पडलै' क्रियापदमा पनि अकरण बनाउँदा अगाडी 'जन' थपिएर 'जनपडलै' रूप बनेको छ । अतः बैतडेली भाषिकामा 'नाइ' र 'जन' अकरणबोधी रूप लागेर वाक्यले नकरात्मक अर्थ बनाउँछ ।

(इ) बैतडेली भाषिकामा कृदन्त अव्यय (असमापिका क्रिया) को अकरण रूप बनाउँदा त्यसको अगाडि 'न' थपिन्छ ,जस्तै :

करण वाक्य

अकरण वाक्य

उ घर भाइबटि आयो । (उ घर गएर आयो)

उ घर नगएइ आयो । (ऊ घर नगइकन आयो)

उनुन पड्डा हुन्ना । (उनीहरूपढ्ने होलान्)

उनुन् नपड्या हुन्ना । (उनीहरूनपढ्ने होलान्)

तम आइग्याहुन्थाथ्यो । (तिमी आए हुन्थ्यो)

तम नआइग्या हुन्थ्यो । (तिमी नआए हुन्थ्यो)

माथिका वाक्यमा असमापिका क्रिया 'भाइबटि', 'पड्डा', 'आइग्या' को अकरण रूप बनाउँदा अगाडि 'न' आएर 'नगएइ', 'नपड्या', 'नआइग्या' रूप बनेको छ ।

(ई) बैतडेली भाषिकाको अज्ञात भूतको अकरण रूप बनाउँदा क्रियाको अगाडि 'न' थपिन्छ ,जस्तै :

करण वाक्य

मुइले फोन गय्यारइछु ।(मैले फोन गरेछुँ)
उ सियारैछ । (उ निदाएछ)
तम पास भयारैछौ ।(तिमी उत्तीर्ण भएछौ)

अकरण वाक्य

मुइले फोन नगय्यारइछु । (मैले फोन गरिनछुँ)
उ नसियारैछ । (उ निदाएनछ)
तम पास नभयारैछौ ।(तिमी उत्तीर्ण भएनछौ।)

माथिका वाक्यमा अज्ञात क्रियापद 'गय्यारइछु', 'सियारैछ', 'भयारैछौ' रूप लाई अकरण रूप बनाउँदा अगाडी 'न' थपेर 'नगय्यारइछु', 'नसियारैछ', 'नभयारैछौ' रूप बनेको छ ।

(उ) बैतडेली भाषिकामा युगल अकरण रूप बनाउँदा पहिला 'न' र अन्तिममा 'नाइ' थपिन्छ, जस्तै:

करण वाक्य

पड्या गेदो पास हुन्छ ।
(पढ्ने बच्चा पास हुन्छ)
राम घर गइबटि खानाइ खान्छ ।
(राम घर गएर खाना खान्छ)
नेड घर हुन्या भट्टु घर पुग्गान् ।
(नजिक घर हुने छिट्टै घर पुग्छन्)

अकरण वाक्य

नपड्या गेदो पास नाइहनो ।
(नपढ्ने बच्चा पास हुदैन ।)
राम घर नगइ खानाइ नाइखानो ।
(राम घर नगइ खाना खादैन ।)
नेड घर नहुन्या भट्टु घर नाइ पुग्गा ।
(नजिक घर नहुने छिट्टै घर पुग्दैनन्)

माथिका वाक्यमा युगल करण वाक्यलाई युगल अकरण बनाउँदा वाक्यको पहिलो क्रियापद 'न' पछिल्लो क्रियापदमा 'नाइ' थपेर पहिलो वाक्यमा 'नपड्या-नाइहनो', दोस्रो वाक्यमा 'नगइ-नाइखानो', र तेस्रो वाक्यमा 'नहुन्या-नाइपुग्गा' रूप बनेको छ । अतः बैतडेली भाषिकामा ध्रुवीयताका आधारमा क्रियापदको रूपायन गर्दा करण क्रियापदका अगाडि 'नाइ', 'जन' र 'न' रूप थपिन्छ ।

३.११ निष्कर्ष

बैतडेली भाषिकाको व्याकरण व्यवस्था आफ्नै प्रकारको रहेको छ । बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा हुने गर्दछ । यस भाषिकामा लिङ्गका

आधारमा क्रियापदको रूपायन पुलिङ्गी, स्त्रीलिङ्गी तथा नपुंसक लिङ्गमा हुने गर्दछ । नेपाली भाषामा मानवेत्तर क्रियापदमा लिङ्गभेद पाइदैन भने बैतडेली भाषिकामा सो व्यवस्था पाइन्छ । यस भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा एकवचन र बहुवचन गरी दुई किसिमले हुने गर्दछ । बैतडेली भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा मानक नेपाली क्रियापदको रूपायक प्रत्यय भन्दा भिन्न प्रत्यय लाग्दछन् । पुरुषका आधारमा बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष कै आधारमा हुन्छ । प्रथम पुरुषको एकवचन र बहुवचनका क्रियापदमा भिन्नता हुँदैन भने अन्य पुरुषमा छुट्टाछुट्टै रूपायक प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन हुन्छ । आदरका आधारमा बैतडेली क्रियापदको रूपायन निम्न आदर र उच्च आदर गरी दुई प्रकारले हुने गर्दछ । यस भाषिकामा नेपाली भाषामा जस्तो सामान्य, निम्न, उच्च र अतिउच्च किसिमको व्यवस्था रहेको छैन । बैतडेली भाषिकामा कालका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा मानक नेपाली जस्तै भूत र अभूत गरी दुई किसिमबाट हुन्छ । यस भाषिकामा भविष्यत् कालका आधारमारूपायन हुँदा नेपाली भाषामा जस्तो 'नेछ' प्रत्यय नलागी 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ । बैतडेली भाषिकामा पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन गर्दा सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त गरी नेपाली भाषामा जस्तो पाँचै प्रकारले भएपनि बैतडेली भाषिकामा पक्षबोधक रूपायक प्रत्यय नेपाली व्यवस्थामा भन्दा भिन्न रहेको छ । त्यसैगरी भावका आधारमा बैतडेली क्रियाको रूपायन सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थका आधारमा भएपनि आज्ञार्थक भावमा वचन एवं आदरका आधारमा भिन्नता पाइदैन । वाच्यका आधारमा बैतडेली क्रियाको रूपायन कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्यबाट हुन्छ । यसमा पनि नेपाली व्यवस्था अनुसार नै रूपायन भएपनि रूपायक प्रत्यय भने मानक नेपाली भाषाभन्दा भिन्न पाइन्छ । ध्रुवीयताका आधारमा बैतडेली क्रियापदको रूपायन हुने आधार नेपालीमा जस्तै करण अकरण भएपनि अकरणका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा मानक नेपाली भाषामा क्रियाको अन्तिममा 'न' थपिन्छ भने बैतडेली भाषिकामा क्रियाका अगाडि 'नाइ' थपिन्छ । अतः समग्रमा भन्दा बैतडेली र नेपाली क्रियापदको रूपायन हुने आधार उस्तैउस्तै भएपनि रूपायक प्रत्यय र केही नियम भने फरक रहेका छन् । यस परिच्छेदका मुख्य विशेषताहरू यसप्रकार बुँदागत रूपमा देखाउन सकिन्छः

(१) नेपाली भाषामा मानवेत्तर क्रियापदमा लिङ्गभेद पाइदैन भने बैतडेली भाषिकामा सो व्यवस्था पाइनु,

- (२) बैतडेली भाषिकामा वचनका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा मानक नेपाली क्रियापदको रूपायक प्रत्यय भन्दा भिन्न प्रत्यय लाग्नु,
- (३) बैतडेली भाषिकामा पुरुषका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा प्रथम पुरुषको एकवचन र बहुवचनका क्रियापदमा भिन्नता नहुनु,
- (४) आदरका आधारमा बैतडेली क्रियाको रूपायन निम्न आदर र उच्च आदर गरी दुई प्रकारले हुनु,
- (५) बैतडेली भाषिकामा भविष्यत् कालका आधारमा रूपायन हुँदा नेपाली भाषामा जस्तो 'नेछ' प्रत्यय नलागी 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्नु,
- (६) बैतडेली भाषिकामा पक्षबोधक रूपायक प्रत्यय नेपाली व्यवस्था भन्दा भिन्न हुनु,
- (७) बैतडेली भाषिकामा भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा आज्ञार्थक भावमा वचन एवं आदरका आधारमा भिन्नता नपाइनु
- (८) बैतडेली भाषिकामा वाच्यका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा मानक नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न रूपायक प्रत्यय लाग्नु,
- (९) ध्रुवीयताका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा मानक नेपाली भाषामा क्रियाको अन्तिममा 'न' थपिन्छ भने बैतडेली भाषिकामा क्रियाका अगाडि 'नाइ' थपिनु ।

चौथो परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

४.१ उपसंहार

यस शोधपत्रको शीर्षक बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन रहेको छ । यसै शीर्षकमा निहित रही शोधार्थीले यस शोधपत्रलाई चार अध्यायमा समापन गरेको छ । यसरी चार अध्यायमा समापन गर्दा पहिलो अध्यायमा शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा अन्तर्गत शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, विषय परिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, सामग्री संकलन विधि र शोधको रूपरेखासम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्यायमा शोधपत्र लेखनको मुख्य आवश्यकता, उद्देश्य, औचित्य र उक्त शोधपत्रको लेखनका क्रममा प्रयोग गरिएको विधिको पनि विस्तृत रूपमा विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको दोस्रो अध्यायमा क्रियापदको रूपायनको अध्ययन गरिएको छ । यस परिच्छेद अन्तर्गत रूपायनको परिचय, रूपायक तत्त्वहरू क्रियापदको रूपायनको चर्चा गरिएको छ । क्रियापदको रूपायन अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य र ध्रुवीयताका आधारमा चर्चा गरिएको छ । यी व्याकरणात्मक कोटिको आधारमा क्रियापदका रूपायनको नेपाली र बैतडेली दुवै भाषामा सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको तेस्रो अध्यायमा बैतडेली क्रियाको रूपायन व्यवस्था रहेको छ । बैतडेली क्रियाको रूपायन व्याकरणात्मक कोटि (लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, आदर, वाच्य र ध्रुवीयता) का आधारमा गरिएको छ । लिङ्गका आधारमा बैतडेली क्रियाको रूपायन हुँदा भूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग 'ओ' प्रत्यय र स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा धातुसँग 'ई' प्रत्यय लाग्दछ । अभूतकालीन पुलिङ्गी क्रियापदमा वर्तमानकालमा 'अ' प्रत्यय लागि 'न्' आगम हुन्छ भने भविष्यतकालमा 'अलो', 'लो' रूपायक प्रत्यय लाग्दछन् । अभूतकालीन स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा वर्तमानकालमा 'ए' प्रत्यय लागि आगम हुन्छ भने भविष्यतकालमा 'अली', 'ना' जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेर रूपायन हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा मानवीय र मानवेत्तर दुवैका क्रियामा रूपायन भई लिङ्गभेद पाइन्छ । बैतडेली भाषिकामा लिङ्ग अनुसार क्रियाको प्रयोग हुने गर्दछ । पुलिङ्ग नाम वा विशेषण भए पुलिङ्गी क्रियाको प्रयोग हुन्छ भने स्त्रीलिङ्ग नाम वा

विशेषण भए सोही अनुसारको क्रियाको प्रयोग हुन्छ। बैतडेली भाषिकामा नेपाली भाषामा जस्तै वचन दुई प्रकारका देखा पर्दछन् : एकवचन र बहुवचन। यस भाषिकामा एकवचनलाई बहुवचनमा रूपायन गर्दा नेपाली भाषामा प्रयोग भए जस्तो 'हरू' को प्रयोग गरी रहनु पर्दैन, यस भाषिकामा बहुवचन बनाउँदा नाम, सर्वनाम वा विशेषणको पछाडि 'न्' को प्रयोग गरी दिए पुग्छ, जस्तै चेलो आयो (छोरो आयो), चेलान् आया (छोराहरूआए)। त्यस्तै यस भाषिकामा बहुवचन बनाउँदा ओकार आकारमा पनि बदलिने गर्दछ, प्रायजसो यस भाषिकाको एकवचनको क्रियापद ओकारमा र बहुवचनको क्रियापद आकारमा टुङ्गिने गर्दछ। बैतडेली भाषिकामा पुरुष सर्वनाम र क्रियाको व्याकरणात्मक कोटिका रूपमा आएको हुन्छ। नेपाली भाषाको जस्तै यस भाषिकामा पनि पुरुष प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष रहेका हुन्छन्। यस भाषिकामा प्रथम पुरुषका लागि 'मुइ', 'हम्', द्वितीय पुरुषका लागि 'तुइ', 'तम्' र अन्य पुरुषका लागि 'उ', 'उन्', 'यिन्', 'यिनुन्' आदि जस्ता सर्वनामको प्रयोग गरिन्छ। बैतडेली भाषिकामा आदर दुई प्रकारका मात्र पाइन्छन्, अनादर र सामान्य आदर। नेपाली भाषाको जस्तो यस भाषिकामा उच्च आदरको प्रयोग गरिदैन। यस भाषिकामा आदर नाम, सर्वनाम, विशेषणमा देखापर्दछ। नामान्तगत ओकारले अनादर र आकारले आदरलाई जनाउँछ। त्यस्तै सर्वनाममा अनादरमा 'तुइ', 'उ', 'यो', 'तो' र सामान्य आदरमा 'तम्', 'उन्' 'यिन्', 'तन्' जस्ता सर्वनामिक पदहरूआएका हुन्छन्। यस भाषिकामा सामान्यतः आफूभन्दा सानाको लागि अनादर र आफूभन्दा ठूलाको लागि सामान्य आदरको प्रयोग गरिन्छ। यस भाषिकामा आफूभन्दा ठूलाको लागि 'आउनु भयो', 'खानु भयो', 'गइबक्सियो' जस्ता क्रियापदहरूको प्रयोग नभई केवल 'आया', 'गया', 'हिट्या' जस्ता सामान्य आदरात्मक क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ। यसरी बैतडेली भाषिकामा उच्च आदरको प्रयोग नदेखिनु यस भाषिकाको विशेषता हो। नेपाली भाषा जस्तै बैतडेली भाषामा पनि काल भूत र अभूत गरी दुई प्रकारको पाइन्छ। बैतडेली भाषिकामा भूतकाललाई जनाउन धातुमा 'यो', 'या', 'इ' जस्ता प्रत्ययहरूलाग्ने गर्दछन्। त्यस्तै अभूतकाल अन्तर्गत वर्तमान काललाई जनाउन धातुमा 'औं', 'अ', 'न्छ', 'न्छी', 'न्' जस्ता प्रत्ययहरूगाँसिन्छन् भने भविष्यत्काललाई जनाउँदा धातुमा 'लो', 'ला', 'ली', 'ना' जस्ता प्रत्ययहरूलागेका हुन्छन्। कालको सिद्धान्तका रूपामा बैतडेली भाषिका र नेपाली भाषाका बिचमा समानता भए पनि कालहरूका क्रियाको धातुमा लाग्ने प्रत्ययका हिसाबले भने यी दुबैमा नितान्त भिन्नता रहेको छ। बैतडेली भाषिकामा कालको क्रियामा लाग्ने प्रत्ययहरूलिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसार विभिन्न रूपमा बदलिने गरेको

पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा यस भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी नाम अनुसार स्त्रीलिङ्ग क्रियाको पनि प्रयोग गरिन्छ । यस भाषिकामा प्रथम परूष बाहेक अरूपुरुषमा नाम वा सर्वनाम अनुसार क्रियाको पनि भेद पाइएको छ । त्यस्तै यस भाषिकामा काल व्यतिक्रमको व्यवस्था पनि रहेको पाइन्छ । काल व्यतिक्रम भने यस भाषिकाको नेपाली भाषाको जस्तै रहेको छ । यस शोधपत्रको यस अध्यायमा पक्षको पनि अध्ययन गरिएको छ । बैतडेली भाषिकामा पक्षको व्यवस्था नेपाली भाषाको जस्तै पाइन्छ तर ती पक्षका क्रियापदको धातुमा लाग्ने प्रत्ययहरूमा भने केही भिन्नता भेटिन्छ । यस भाषिकामा पक्ष पाँच प्रकारका रहेका छन् : सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त । यी मध्ये सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण पक्ष तीनवटै कालमा देखापर्दछन् भने अज्ञात र अभ्यस्त पक्ष भूतकालमा मात्र देखापर्दछन् । बैतडेली भाषिकामा सामान्य पक्षअन्तर्गत सामान्य भूतकालको निर्माण धातुमा 'या', 'री' 'यो' प्रत्यय लागेर बनेको हुन्छ भने सामान्य वर्तमानकालको निर्माण धातुमा 'नुं', 'छइ', 'छेइ', 'नान्' जस्ता प्रत्ययहरूलागेर भएको हुन्छ । त्यस्तै सामान्य भविष्यत्कालको निर्माण धातुमा 'लो', 'लइ', 'लि', 'ला' जस्ता प्रत्ययहरूलागेर भएको हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा अपूर्ण पक्षअन्तर्गत अपूर्ण भूतकालको निर्माण धातुमा 'आ' प्रत्यय लागेर 'थ्युं', 'थि', 'थ्यो', 'थ्या' जस्ता भूतकालिक सहायक क्रियाको योगबाट हुने गर्दछ । यस भाषिकामा अपूर्ण वर्तमानकालको निर्माण हुँदा धातुमा 'आ' प्रत्यय लागेर 'रेउं', 'छइ', 'छेइ', 'छ', 'छी', 'छउ' जस्ता वर्तमानकालिक क्रियाको मेलबाट हुने गर्दछ भने अपूर्ण भविष्यत्कालको निर्माण धातुमा 'एको' प्रत्यय लागेर 'हुँलो', 'हालो', 'होलि', 'हुन्ना' 'हुन्निन्' जस्ता भविष्यत्कालिक सहायक क्रियाको योगबाट हुने गर्दछ । बैतडेली भाषिकामा पूर्ण पक्षअन्तर्गत पूर्ण भूतकालको निर्माण हुँदा धातुमा 'इ' प्रत्ययसँग 'थे', 'थि', 'थ्या', 'थ्यो', 'थिन्' जस्ता भूतकालिक सहायक क्रियाहरूजोडिन आउँछन् । त्यस्तै यस भाषिकामा पूर्ण वर्तमानकालको निर्माण हुँदा धातुमा 'आ' प्रत्यय लागेर 'खेउ', 'छइ', 'इछ', 'इछे', 'इछन्', 'इछउ' जस्ता वर्तमानकालिक सहायक क्रियाहरूको योग हुने गर्दछ भने पूर्ण भविष्यत्कालको निर्माण हुँदा धातुमा 'अ' प्रत्ययसँग 'उलो', 'लइ', 'लि', 'उला', 'रला', 'न्ना' जस्ता भविष्यत्कालिक क्रियाको योग हुने गर्दछ । नेपाली भाषा जस्तै बैतडेली भाषिकामा पनि अज्ञात पक्ष र अभ्यस्त पक्ष भूतकालमा मात्र देखापर्दछन् । बैतडेली भाषिकामा अज्ञात भूतकालको निर्माण हुँदा धातुमा 'इ' प्रत्ययसँग 'छु', 'छउ', 'छइ', 'छेइ', 'छिन्', 'छेउ' जस्ता भूतकालिक सहायक क्रियाको मेल हुने गर्दछ भने अभ्यस्त भूतकालको निर्माण हुँदा धातुमा 'न्' प्रत्यय लागेर 'थ्युं', 'न्थि', 'थ्यो', 'थ्या', 'थिन्' जस्ता भूतकालिक सहायक क्रियाको

योगबाट हुने गर्दछ । यस शोधपत्रको यसै अध्यायमा भावको चर्चा पनि गरिएको छ । यस भाषिकामा भाव नेपाली भाषाको जस्तै सामान्यर्थक, आज्ञार्थक, इच्छार्थक, सम्भावनार्थक र सङ्केतार्थक गरी पाँच किसिमका रहेका छन् । सामान्यार्थक भावको रूप रचना तीनवटै काल र ती कालहरूका सबै पक्षहरूसँग हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको जस्तै यस भाषिकामा पनि आज्ञार्थक भाव द्वितीय पुरुषको वचन र आदरमा मात्र देखापर्दछ । बैतडेली भाषिकामा आज्ञार्थक भावमा एकवचन अनादरात्मक क्रियाको लागि एक अक्षरीय शब्द (बस्, खेल्, लेख्, गर, भुण्) को प्रयोग गरिन्छ भने एकवचनको सामान्य आदर, बहुवचनको अनादर र सामान्य आदरको लागि ती एक अक्षरी शब्दहरूको दीर्घ उच्चारण गरिन्छ, जस्तै (बस, लेख, खेल, भुण) । यस भाषिकामा इच्छार्थ भावको क्रियाको लागि धातुमा 'उँ', 'ए', 'या', 'उन्' जस्ता प्रत्यय लाग्ने गर्दछन् भने सम्भावनार्थक भावका क्रियाको लागि धातुमा 'लोँ', 'लाँ', 'लइ', 'लि', 'न्ना' जस्ता प्रत्ययहरूलाग्ने गर्दछन् । बैतडेली भाषिकामा सङ्केतार्थक भावको निर्माण दुईवटा क्रियाहरूबाट हुने गर्दछ । एउटा क्रियाले कारणको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ भने अर्को क्रियाले कार्यको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा वाच्यको व्यवस्था पनि रहेको छ । यस भाषिकामा कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य रहेका छन् । कर्तृवाच्य यस भाषिकामा सकर्मक र अकर्मक क्रिया भएका वाक्यहरूमा देखापर्दछ, कर्मवाच्य सकर्मक क्रियामा र भाववाच्य अकर्मक क्रिया भएका वाक्यमा देखा पर्दछ । बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्य र भाववाच्यको प्रयोग न्यून रूपमा पाइन्छ । कर्तृवाच्यको क्रियाको रूपायन धातुसँग कालबोधक, पक्षबोधक प्रत्ययका साथै कर्ता अनुसारको लिङ्ग, वचन र पुरुषबोधक प्रत्यय जोडिएर हुन्छ । बैतडेली भाषिकामा कर्मवाच्यका क्रियापद धातुसँग 'इ' रूपायक प्रत्यय र कर्तामा 'बठै', 'हाता' जस्ता विभक्ति लागेर बन्दछन् । बैतडेली भाषिकाको कर्मवाच्यमा कर्म प्रधान भई त्यसकै आधारमा लिङ्ग, वचन, पुरुष अनुसार क्रियाभई पदसङ्गति हुन्छ । बैतडेली भाषिकाको भाववाच्यमा प्रायः कर्ता लुप्त र क्रियाप्रधान भई धातुमा 'इ' प्रत्यय जोडिन्छ । यस भाषिकामा 'इ' प्रत्ययका अगाडि आउने व्यञ्जनान्त धातुको व्यञ्जन वर्ण दोहोरिन्छ । नेपाली भाषा जस्तै बैतडेली भाषिकामा पनि ध्रुवीयताको प्रयोग हुने गर्दछ तर यस भाषिकामा प्रयोग हुने करण-अकरणको व्यवस्था भने नेपाली भाषाको भन्दा भिन्न रहेको छ । यस भाषिकामा अकरण हुँदा क्रियाको अग्रवर्ती भागमा मात्र अकरणको रूप लागेको हुन्छ । यस भाषिकामा पाइने अकरणको रूप पनि नेपाली भाषाको जस्तो 'न्' नभएर 'नाइ', 'जन्' रहेका छन् । यी

अकरणात्मक रूपहरूजुनसुकै वाक्यमा पनि प्रयोग हुँदा क्रियाको अग्रभागमा मात्र प्रयोग भएर आउने गर्दछन् ।

४.२ निष्कर्ष

यस शोधपत्रमा बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायन शीर्षकलाई चार खण्डमा विभाजन गरेर विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिएको छ । यसरी बैतडेली भाषिकामा क्रियापदको रूपायनको अध्ययन गर्दा देखा परेका मुख्य उपलब्धि वा विशेषताहरूलाई बुँदागतरूपमा यसप्रकार देखाउँन सकिन्छ :

- (१) बैतडेली भाषिकामा व्याकरणिक लिङ्गव्यवस्था पाइनु, अथवा यस भाषिका मानवेतर नाममा पनि लिङ्गभेद रहेको पाइनु,
- (२) बैतडेली भाषिका बहुवचनका लागि मानक नेपाली भाषामा जस्तो नाम र सर्वनाममा 'हरू' को प्रयोग नभएर 'न्' को प्रयोग भएको पाइनु र क्रियाको लागि ओकारलाई आकारमा बदलेर बहुवचन बनाइनु,
- (३) मानक नेपाली भाषामा भूतकालीन प्रथम पुरुषका क्रियापदमा एकवचनसँग 'एँ' र बहुवचनसँग 'औँ' रूपायक प्रत्यय लाग्दछ भने बैतडेली भाषिकामा प्रथम पुरुषका लागि 'आ' रूपायक प्रत्यय मात्र लाग्नु,
- (४) बैतडेली भाषिकामा सामान्य वर्तमानकालिक क्रियापदमा 'अन्', 'अण्' को आगमन भएको पाइनु,
- (५) बैतडेली भाषिकामा भूतकालीन बहुवचनबोधक क्रियापदमा प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषका आधारमा कतिपय क्रियापदमा भेद नपाइनु,
- (६) मानक नेपाली भाषामा अभूतकालको वर्तमानकालीन क्रियापदमा 'छ' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछ भने बैतडेली भाषिकामा वर्तमानकालीन क्रियापदमा धातुसँग 'छ' प्रत्यय लागेपनि प्रथम पुरुषसँग भने 'छ' प्रत्यय नलाग्नु,

(७) बैतडेली भाषिकामा भविष्यत कालका लागि नेपालीमा जस्तो 'नेछ' प्रयोग नभइ 'लो' कालबोधक प्रत्यय लाग्दछ भने यसै भाषिकाको बहुवचनबोधक सार्वनामिक क्रियापदको लागि चाँहि 'ना'को प्रयोग गरिनु,

(८) बैतडेली भाषिकामा पूर्णपक्षको लागि नेपालीमा जस्तो 'एको/एका/एकी' प्रत्यय नलागी 'रइ/राइ/र्या/इर' प्रत्यय र अपूर्णपक्षका लागि 'तै/दै' नलागी 'आ' प्रत्यय लागी धातुको अन्तिम वर्ण दोहोरिनु,

(९) मानक नेपाली भाषामा भावका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा आज्ञार्थक भावको एकवचन/सामान्य आदर र बहुवचन/उच्च आदरका क्रियापदमा भेद पाइन्छ भने बैतडेली भाषिकामा आज्ञार्थ भावका क्रियापदमा भेद नपाइनु,

(१०) पक्षहरूको प्रयोगमा पनि नेपाली भाषाको प्रयोग हुने प्रत्ययहरू भन्दा भिन्न प्रत्ययहरूबैतडेली भाषिकामा लागु हुनु,

(११) बैतडेली भाषिकामा अनादर र सामान्य आदर गरी आदर दुई प्रकारका मात्र भेटिनु, अथवा यस भाषिकामा नेपाली भाषाको जस्तो 'आउनु भयो', 'खानु भयो', 'खाइस्यो', 'गइस्यो' जस्ता उच्च आदरार्थीको प्रयोग नपाइनु,

(१२) मानक नेपालीमा सङ्केतार्थक भावका लागि 'भने', 'अनि' जस्ता संयोजक जोडिन्छन् भने बैतडेली भाषिकामा 'याले', 'बटि', 'भैग्या' जस्ता संयोजक जोडिनु,

(१३) नेपाली भाषामा वाच्यका आधारमा क्रियापदको रूपायन हुँदा कर्मवाच्यमा 'द्वारा', 'बाट' विभक्ति लाग्दछ भने बैतडेली भाषिकामा 'बठे', 'हाता' विभक्ति लाग्दछ । त्यसैगरी भाव वाच्यमा नेपाली भाषामा धातुमा 'इ' प्रत्यय लाग्दछ भने बैतडेली भाषिकामा 'इ' प्रत्ययका अगाडि आउने व्यञ्जनान्त धातु दोहोरिनु ।

(१४) बैतडेली भाषिकामा अनादर र सामान्य आदर गरी आदर दुई प्रकारका मात्र भेटिनु, अथवा यस भाषिकामा नेपाली भाषाको जस्तो 'आउनु भयो', 'खानु भयो', 'खाइस्यो', 'गइस्यो' जस्ता उच्च आदरार्थीको प्रयोग नपाइनु,

(१५) बैतडेली भाषिकामा ध्रुवीयताअर्न्तगत करणवाट अकरण बनाउँदा क्रियाको अग्रभागमा मात्र 'नाइ', 'जन्' जस्ता अकरणात्मक रूपको प्रयोग हुनु,

(१६) बैतडेली भाषिकामा प्रायः 'जा' 'भा' मा बदलिने, 'त' 'न' मा बदलिने र 'न' 'ण' मा बदलिने गरेको पाइन्छ ।

परिशिष्ट

लघु कथा

तिर्थ यात्रा

अर्जुन सिंह नेगी - उपप्रा. सुदूर पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय

एक गाउँमाई दुई बुडाबुडी थ्या । तन दुएइका घर एक गाइ दुइ बाच्छा थ्या । बुडले तिर्थ यात्रा गद्दया विचार गयो । बुडाले गाई लै बच्छानलाई लै जङ्गल तिर खेद बटी आयो ।

गाई बच्छा छाडा गोबरच्छानका बगालमाइ मिसिना तो बगाल दिन दिन सडक माइ सिरन्थ्यो भण्या रात रात मान्सनका गउँ खान्थ्या । मान्स टर्च बालिबरे रात गाइ बच्छान लखेटन्थ्या । कति रात दौडादौड पडी । कैलि गाइको एक बाच्छो खड्डाइनि भडिबरे मन्थो ।

अर्खो बाच्छो लै गाइ लै १० दिन माइ फेद्दा फेद्दा आफूनाई घरलाई पुग्या । गाइको एक खुट्टो टुट्या थ्यो । गाइ हिट्ट नसक्या भयो । गाइ गोठका भाइरलाई तेछिरैथ्यो । बुडि आमा हरिद्वार लगायत चार धामको तिर्थयात्रा गरिबरे फर्कि । बाटामा उइलाई गाइ छाड्याको पछुतो भयो । जाँ जाँ गयालाई माताको महत्व बताउथ्या पुजारीहरु ।

बुडीका मनमाइ पश्चाताप भयो । फर्कदया बेला गाए बच्छान मात्रै सम्जी रन्थी । हरिद्वारमाइ गाइ संरक्षण केन्द्र थ्यो । जइमाइ हजारौँ गाइ पालिरैथ्या । बुडीले घरलाई पुजी । रिथनी धेकन्ज्या गाइले हम्मा ...?(आमा...) गयो रे आफ्नु देह त्याग गयो । गाइ लम्पसार भयो । बाच्छो छटपटाइ बरे रुन पस्यो ।

हातमाइको जलको भाडो खितिबरे बुडी गाइका गलाइनी अडाल हालिबरे रुन पसी । बुडाका लै आँखा बटिहै आँसु भड्ड पस्या । आफ्ना जग्गाका एक कुनामाइ गाइलाई खड्डा हाल्यो ।

रातभरी बुडा बुडीले सल्लाह गयो । भोलिका दिन बुडा बुडी आफ्ना जग्गाको लालपूर्जा लैभाई बरे नगरपालिका कार्यालय गया । आफ्ना घरलाई पाँच का जग्गा लै घर लै बाँकी राखिबरे बाँकी एक विघा दश घुर जग्गा न.पा लाई हस्तान्तरण गरिदियो रे तै जग्गामाइ गाइ बचाउ प्रतिष्ठान खोल्ल्या सहमति भयो ।

कैली गाइमा डरमाइ गाइ बचाउ प्रतिष्ठान कि नेता लागि । सपैले नारा लायो :

गाइको संरक्षण गरौं

सनातन धर्मको रक्षा गरौं ।

गाइ हमरी मतारी हो ।

गाइ पाल्नु हमरो धर्म हो ।

जै गोमाता । जै गौमाता ।

सप तितर वितर भया । बुडाबुडी आफ्ना घरा पट्कनमाइ है गाइ बचाउं प्रतिष्ठान माइ
लागी भण्डा हेद्द पस्या ।

लघु कथा अच्याःलो तस्वीर

डा. पुस्कर भट्ट

रत्नपार्कहै कीर्तिपुरतकको बस भरियो थ्यो, खुट्टा राख्या ठौर नाई थ्यो । मानस बस्या ठौर नपाइबरे द्वारलाई कलिरैथ्या । बसमाई कलिन्या बच्चा, बुढा, जवान सब थ्या । जेष्ठ नागकि लेख्या सिटमा त्रिभुवन विश्वविद्यमलय कीर्तिपुरमाई एमए पढिसक्या, कामधाम खोज्यु लारेका जवानुको कब्जा थ्यापे । ती जवान देशकी बात गद्दुलारै थ्या । उनरी बातचिज यिसी थी : नेतानले देश डुबायो ।

विश्वविद्यालयका ठूला पदमाई भाग लगायो ।

देशःको अर्थतन्त्र चौपट भयो ।

आब देशमाई स्वतन्त्र होइबरे काम गद्दया मान्स चाहिनान् । पार्टीका राजनीति नाई चाहियो ।

नेता सब काठमाण्डु आया, आफ्नी ठौर कोइ नाइ भानो । यिन ... यिन मास्टर पढौना है लै राजनीति भौत गद्दान ।

उनरानकी कुरडिले लागन्थ्यो, उनमाइ देशकी चिन्ता भौत छ ।

बस कीर्तिपुर पुग्या बेला एकले एक जवान मुलाइलाई धक्का दिइबरे भुइँमा लोटाइदियो रे गाली खायो । अर्काले खलासीलाई नक्कली कार्ड धकाएबरे छुट लियो ।

नयाँ बजारमा बसहै ओरलिबरे तीनले सडक किनारमा गयो ठेलावाला सित फलफूलकी लेखा मोलमोलाई गन्यो । एकले कुरडिमा भुल्युन्यारे अर्काले ताँका फलफूल आखाँ छलिबरे आफ्ना भोलाभा हाल्यो । थोडा टाढा पुगिबरे कालो फलफूल बेच्यालाई धेकाइबरे तिन मध्येको एकले भुण्यो, “काँकाँका देसी आइबरे हमलाई लुट्टान ।”

उनुन ताँहै अधि पाँगा दोबाटो पुग्या । पछ्याण्या साथीभाई भेटिया । गौँ है अच्यालै आयो नयाँ विद्यार्थीले एकलाई भुण्यो , “तम घर केइ नाई भाना ? तमरा बा बिमार छन् ।”

“घर भाइ की गरुँ ? ताँ कि छ रे, बुढा इज्याबाबा रे थोत्तरो भयो एकले औरुनलाई सोध्यो,

“मेरो थेसिस नहोइबरे जागीर रोकिएरैछ । बेलिइ घरहै आया हुँ । काँइ थेसिस किन्नाकी

पाइन्छ त ?” “मुईलाई थाहा छ हिट” एकले जोशिइबरे भुण्यो । तैपाछा तिन सब एक

कम्प्युटरका दोकानतिर लाग्या ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०४९) *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, (सातौँ संस्करण), भोटाहिटी, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अवस्थी, महादेव, (२०३८) *बैतडेलीभाषिकामा स्त्रीलिङ्गको प्रयोग*, प्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, , कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीयविभाग, त्रिभुवनविश्वविद्यालय ।
- अवस्थी, महादेव, (२०४०) *बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग*, काठमाडौँ : लेखक स्वयम् ।
- आचार्य, ब्रतराज, (२०५८) *आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना*, ललितपुर : साभा प्रकाशन
- गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाई प्रेमप्रसाद, (२०६७) *भाषाविज्ञान*, घण्टाघर : पाठ्य सामग्री पसल ।
- जोरा, ललितबहादुर, (२०६७) *डोटेली भाषिकामा व्याकरणात्मक कोटि*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.।
- पाण्डेय, शारदाकुमारी, (२०६७) *डडेलधुरेली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.।
- पोखरेल, बालकृष्ण, (२०२२) *राष्ट्रभाषा*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद, (२०५६) *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौँ : एकता बुक्स ।
- बन्धु, चूडामणि, (२०५२) *भाषाविज्ञान*, (पाँचौँ संस्करण), काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- बम, सुरेन्द्र, (२०६२) *बैतडेलीभाषिका र स्तरीय नेपालीभाषाको व्यक्तिरेकीविश्लेषण*, अप्रकाशितस्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीयविभाग, त्रि. वि.।
- भट्ट भीमदेव र भट्ट अर्जुनदेव (२०१७) *बैतडेलीका केही स्थानीयशब्द*, भाग-१, धनकुटा : आनन्ददेव भट्ट ।

भट्टराई, डी.पी, (२०६०) नेपाली व्याकरणका कोटिहरू, भोटाहिटी, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रोहणीप्रसाद : (२०३३) वृहद् नेपाली-व्याकरण, कमलादी, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज : (२०७१) प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण, कमलादी, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

शर्मा, हरिप्रसाद : (२०३६) बैतडेली भाषिकाका ध्वन्यात्मक शब्द सङ्कलन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.।